

**ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ
ΣΧΟΛΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ, ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ
ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑΣ**

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ «ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ»

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

**ΘΕΜΑ: ΤΟ ΖΗΤΗΜΑ ΤΟΥ ΑΝΤΙΣΗΜΙΤΙΣΜΟΥ
ΣΤΗ ΣΧΟΛΗ ΤΗΣ ΦΡΑΝΚΦΟΥΡΤΗΣ**

**ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΦΟΙΤΗΤΡΙΑ: ΒΑΜΒΟΥΚΑΚΗ ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ,
Α.Μ.: 98**

**ΕΠΙΒΛΕΠΟΥΣΑ ΚΑΘΗΓΗΤΡΙΑ: ΛΑΒΡΑΝΟΥ ΑΛΙΚΗ
ΜΕΛΗ ΣΥΜΒΟΥΛΕΥΤΙΚΗΣ ΕΠΙΤΡΟΠΗΣ: ΙΑΚΩΒΟΥ ΒΑΣΙΛΙΚΗ,
ΓΚΟΥΝΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ**

Ρέθυμνο 2016

Πίνακας Περιεχομένων

	<u>Σελ.</u>
Πρόλογος.....	2
Αφιέρωση.....	4
Περίληψη.....	5
Abstract.....	6
Εισαγωγή.....	7
 Μέρος Α': Στοιχεία του Αυταρχικού Κράτους	
1. Κρατικός Καπιταλισμός: Η ανάλυση του Pollock	
1.α. Ιστορικό πλαίσιο.....	9
1.β. Κρατικός Καπιταλισμός: Το παράδειγμα της Ναζιστικής Γερμανίας.....	11
2. Αυταρχικό Κράτος: Η ανάλυση του Horkheimer	
2.α. Εισαγωγή.....	28
2.β. Το Αυταρχικό Κράτος.....	29
 Μέρος Β': Αντισημιτισμός	
1. Εισαγωγή: Η Σχολή της Φρανκφούρτης και ο αντισημιτισμός.....	36
2. Η “πρώιμη” εξήγηση του αντισημιτισμού: «Οι Εβραίοι και η Ευρώπη».....	39
3. Η “ύστερη” εξήγηση του αντισημιτισμού: <i>Διαλεκτική του Διαφωτισμού</i>	43
 Συμπεράσματα.....	 55
Βιβλιογραφία.....	58

Πρόλογος

Το θέμα της ανά χείρας διπλωματικής εργασίας, η οποία εκπονήθηκε στα πλαίσια του μεταπτυχιακού προγράμματος σπουδών του Τμήματος Κοινωνιολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης, επιλέχθηκε, πρώτα από όλα, για το ειδικό και προσωπικό ενδιαφέρον που είχα για τη Θεωρία στις Κοινωνικές Επιστήμες ήδη από τις προπτυχιακές μου σπουδές στο Τμήμα Φιλοσοφικών και Κοινωνικών Σπουδών. Ειδικότερα δε, η Κριτική Θεωρία μου είχε κεντρίσει ιδιαίτερα το ενδιαφέρον για δύο, κυρίως, λόγους: για τον “σύγχρονο” και επίκαιρο χαρακτήρα των θεμάτων, με τα οποία καταπιάνονταν, αλλά και για τον ιδιαίτερο χαρακτήρα (στα δικά μου μάτια) της επιστημονικής και θεωρητικής προσφοράς που αναπτύχθηκε στα πλαίσια της Σχολής της Φρανκφούρτης, δηλαδή των στοχαστών που συνδέονταν με το *Ινστιτούτο για την Κοινωνική Έρευνα* στη Γερμανία.

Η ενασχόληση συγκεκριμένα με τον αντισημιτισμό προέκυψε από τον έντονο προβληματισμό σε σχέση με τα σύγχρονα κοινωνικά δεδομένα, που αφορούν τη στοχοποίηση ή την κοινωνική απομόνωση μειονοτήτων ή “αδύναμων” κοινωνικών ομάδων, οι οποίες “κατηγορούνται” για τη σημερινή δεινή κατάσταση της ανθρωπότητας. Τα ερωτήματα «γιατί οι εβραίοι;» και «γιατί τόσες θηριωδίες σε τόσο μεγάλο αριθμό ανυπεράσπιστων ανθρώπων;» μας απασχολούν έντονα. Με αυτή, λοιπόν, την εργασία προσπαθήσαμε να κατανοήσουμε μία από τις πλευρές του τεράστιου αυτού ζητήματος του ρατσισμού και του κοινωνικού στιγματισμού συγκεκριμένων κοινωνικών ομάδων, καθώς, κατά τη γνώμη μας, η αντανάκλαση τέτοιου είδους ζητημάτων είχε και θα εξακολουθεί να έχει έντονη παρουσία στις κοινωνίες.

Κλείνοντας αυτό το σύντομο πρόλογο, θα ήθελα να ευχαριστήσω κάποιους ανθρώπους που χωρίς τη συμβολή τους δεν θα είχε πραγματοποιηθεί αυτή η εργασία. Πρώτα από όλα ευχαριστώ την επιβλέπουσα καθηγήτριά μου κυρία Αλίκη Λαβράνου, καθώς χωρίς την αστείρευτη υπομονή και βοήθεια που μου προσέφερε δεν θα είχα καταφέρει τίποτα. Ευχαριστώ, επίσης, την κυρία Βίκυ Ιακώβου για την πολύτιμη βοήθεια της σε διάφορα ζητήματα που με απασχόλησαν κατά την προσπάθειά μου, καθώς και τον κύριο Γκούνη ως μέλος της τριμελούς επιτροπής. Επίσης, θα ήθελα να ευχαριστήσω τον κύριο Κώστα Καβουλάκο, καθώς και όλα τα μέλη των συναντήσεων μεταπτυχιακών φοιτητών και υποψήφιων διδασκτόρων «Φιλοσοφία,

κοινωνική θεωρία και κριτική» για τις πολύτιμες παρατηρήσεις τους κατά τις συναντήσεις μας. Τέλος, ευχαριστώ θερμά όλα τα άτομα από το οικογενειακό και φιλικό περιβάλλον που συνέβαλλαν με έμμεσο ή άμεσο στην ολοκλήρωση αυτής της δουλειάς, η οποία πραγματοποιήθηκε υπό δύσκολες για μένα συνθήκες. Ευχαριστώ ιδιαίτερα τους Θεοδώρα Χ., Θεοδώρα Π.-Β., Δημήτρη Π.-Β., Σταύρο Β., Νίκο Π., Δημήτρη Σ., Μαρία Μ., και Κατερίνα Α.

Σε αυτούς που λείπουν...

Περίληψη

Η παρούσα εργασία στοχεύει να προσεγγίσει το ζήτημα του αντισημιτισμού μέσα από τη σκοπιά ορισμένων στοχαστών της Σχολής της Φρανκφούρτης. Για αυτό το σκοπό, αποφασίσαμε να στηρίξουμε την εργασία σε δύο “πυλώνες”. Με τον πρώτο αναφερόμαστε σε μία “πρώιμη”, οικονομικού τύπου εξήγηση, που δίνει ο Horkheimer για τον αντισημιτισμό το 1939 με το κείμενο «Οι Εβραίοι και η Ευρώπη», όπου οι Εβραίοι παρουσιάζονται ως εκπρόσωποι της σφαίρας της κυκλοφορίας στο φιλελεύθερο καπιταλισμό. Σε αυτό το έργο, ο Horkheimer στηρίζεται στην οικονομική θεωρία του Pollock για τον κρατικό καπιταλισμό και, για αυτό το λόγο, αφιερώσαμε ένα ξεχωριστό κεφάλαιο σε αυτή τη θεωρία, αλλά και στη θεωρία του κορπορατισμού από το κείμενο «Το Αυταρχικό Κράτος» του Horkheimer. Ο δεύτερος “πυλώνας” αφορά μία “ύστερη” εξήγηση του φαινομένου που δίνουν ο Horkheimer και ο Adorno το 1944 στο τελευταίο κεφάλαιο της *Διαλεκτικής του Διαφωτισμού*, όπου δίνουν μία πιο ολοκληρωμένη εξήγηση του φαινομένου, καθώς, εκτός από τους οικονομικούς λόγους καταδίωξης των εβραίων, παρουσιάζονται και ψυχολογικοί και πολιτισμικοί με τους εβραίους να είναι εκπρόσωποι της μίμησης και της επιστροφής σε προηγούμενα στάδια πολιτισμού όπου υπήρχε συμφιλίωση του ατόμου με τη φύση. Η μετατόπιση του επιχειρήματος στην εξήγηση αυτή σχετίζεται άμεσα με το γεγονός ότι το 1944 έχουν φανεί οι τρομακτικές συνέπειες του πολέμου κάτι που δεν είχε συμβεί το 1939. Άρα, οι προβληματισμοί που αναδεικνύονται είναι πώς οι εβραίοι είναι ταυτόχρονα εκπρόσωποι της φύσης και της σφαίρας της κυκλοφορίας; Υπό αυτή την έννοια, το κείμενο του 1944 συμπληρώνει αυτό του 1939 ή αποτελεί μία εκ νέου προσέγγιση αυτού του πολύπλοκου ζητήματος; Κατά τη γνώμη μας, όπως θα δείξουμε στο κείμενό, το δύο έργα αλληλοσυμπληρώνονται.

Title: The question of anti-Semitism in the Critical Theory of Frankfurt School

Abstract

The master's thesis aims to approach the question of anti-Semitism through the view some of the thinkers of Frankfurt School. For this purpose, we decided to write the text in the basis of two "pylons". With the first we make reference to an "early" economical explanation for anti-Semitism, which is written by Horkheimer in 1939 ("Jews and Europe"), where Jews are presented as representatives of the field of circulation in the liberal capitalism. In this work, Horkheimer is based in Pollock's economical theory for state capitalism, and, because of this, we have a separate chapter about this theory and about the theory of corporatism too, as it is presented in "Authoritarian State". The second "pylon" is about a "post" explanation of the anti-Semitism, which Horkheimer and Adorno give in the last chapter of *Dialectic of Enlightenment* in 1944, where they show a more complete explanation of the phenomenon, as, apart from the economical reasons for the chase against Jews, they present physiological and cultural reasons too. Jews represent the imitation and the return in previous cultural stages, where the individual used to be in harmony with the nature. The change of the argument in this explanation has to do with the fact that in 1944 the terrible consequences of the war were obvious, in contrast with 1939. Consequently, we are concerned on how Jews are at the same time representatives of nature and of circulation? From this point of view, does the work of 1944 complete that of 1939 or is it a new approach of this complicated question? As we will show and in our opinion, the two works are mutually linked.

Εισαγωγή

Το έργο της λεγόμενης Σχολής της Φρανκφούρτης αποτελεί μία σημαντική πρόκληση για τον κάθε επίδοξο μελετητή. Αυτό συμβαίνει εξαιτίας της διεπιστημονικής προσφοράς, καθώς στη θεωρητική της ανάλυση διαπλέκονται η φιλοσοφία με τους επιμέρους “κλάδους” των Κοινωνικών Επιστημών, στην ιδιαίτερη ιστορική συγκυρία για την ανθρωπότητα: αυτή του βιώματος του Β’ Παγκοσμίου Πολέμου, η οποία διαπερνά το μεγαλύτερο μέρος του έργου των μελών της.

Στην παρούσα εργασία, θα επιχειρήσουμε να προσεγγίσουμε μία από τις πτυχές του ζητήματος του αντισημιτισμού μέσα από τη συγκεκριμένη σκοπιά, υπό την οποία το διαχειρίζονται ορισμένοι από τους εκπροσώπους της Σχολής. Ειδικότερα, η εργασία τούτη θα κινηθεί γύρω από δύο “πυλώνες” για να εκπληρώσει το παραπάνω εγχείρημα. Για να γίνουμε πιο συγκεκριμένοι, το πρώτο μέρος της εργασίας αποτελεί το υπόβαθρο κατανόησης για τον πρώτο πυλώνα. Χαρακτηρίζουμε ως πρώτο πυλώνα μία “πρώιμη” προσπάθεια εξήγησης του αντισημιτισμού, η οποία γίνεται από τον Horkheimer το 1939 με το κείμενο «Οι Εβραίοι και η Ευρώπη». Στο εν λόγω έργο, ο Horkheimer επιχειρηματολογεί για μία εξήγηση του φαινομένου, η οποία στηρίζεται σε όρους οικονομικής θεωρίας, και, για αυτό το λόγο, στηρίζεται στην οικονομική θεωρία του Pollock, του οικονομολόγου της Σχολής για τον κρατικό καπιταλισμό. Με βάση αυτά τα δεδομένα, για να κατανοήσουμε το κείμενο του Horkheimer, επιλέξαμε να αφιερώσουμε το πρώτο κεφάλαιο του πρώτου μέρους με τίτλο «Στοιχεία του Αυταρχικού Κράτους» στη θεωρία του Pollock, στηριζόμενοι κυρίως σε δύο κείμενα, που δημοσίευσε το 1941 (“State Capitalism: His Possibilities and Limitations” και “Is National Socialism a New Order?”). Επιπλέον, στο δεύτερο κεφάλαιο του πρώτου μέρους, θα αναφερθούμε στην ανάλυση του Horkheimer για το αυταρχικό κράτος, που έκανε στο ομότιτλο έργο του, όπου θα εξετάσουμε, μεταξύ άλλων, πώς το άτομο χάνει το λειτουργικό του ρόλο ως τέτοιο εντός του νέου κοινωνικού και οικονομικού πλαισίου, αλλά και το ρόλο που παίζει ο κορπορατισμός σε αυτή την εξέλιξη.

Ο δεύτερος “πυλώνας” της εργασίας, θα λέγαμε ότι αφορά μία “ύστερη” και πιο ολοκληρωμένη προσπάθεια εξήγησης του αντισημιτισμού από τους Horkheimer και Adorno, οι οποίοι γράφουν από κοινού το 1944 ένα από τα κομβικότερα, ίσως, κείμενα της Σχολής, τη *Διαλεκτική του Διαφωτισμού*. Σε αυτό το έργο, υπάρχει ένα ξεχωριστό κεφάλαιο, το τελευταίο του βιβλίου, που είναι αφιερωμένο στον

αντισημιτισμό. Στηριζόμενοι σε αυτά τα δεδομένα, θα επιχειρήσουμε να προσεγγίσουμε την εν λόγω ανάλυση του αντισημιτισμού ταυτόχρονα με βάση τη γενικότερη προβληματική της *Διαλεκτικής του Διαφωτισμού* και σε αντιπαραβολή με το κείμενο του 1939.

Συνοψίζοντας, στην εισαγωγή του δεύτερου μέρους θα αναφερθούμε, εν συντομία, σε ένα θέμα, που έχει απασχολήσει ιδιαίτερα τη σχετική βιβλιογραφία, και αφορά τη μη συστηματική ενασχόληση των μελών της Σχολής με το ζήτημα του αντισημιτισμού μέχρι, τουλάχιστον, τα τέλη της δεκαετίας του 1930. Στο πρώτο κεφάλαιο, θα ασχοληθούμε με την πρώιμη εξήγηση του αντισημιτισμού, που, όπως προαναφέραμε, έγινε από τον Horkheimer το 1939, και στη συνέχεια, στο τρίτο κεφάλαιο, θα εξετάσουμε τι έχει αλλάξει σε σχέση με αυτή την εξήγηση στο κείμενο του 1944. Δηλαδή, στο δεύτερο μέρος της εργασίας θα επικεντρωθούμε κατεξοχήν στο ζήτημα του αντισημιτισμού και θα προσπαθήσουμε να απαντήσουμε στο αρχικό ερευνητικό μας ερώτημα σχετικά με το τι έχει αλλάξει στην ύστερη εξήγηση του φαινομένου σε σχέση με την πρώιμη.

Μέρος Α': Στοιχεία του Αυταρχικού Κράτους

1. Κρατικός Καπιταλισμός: Η ανάλυση του Pollock

1.α. Ιστορικό πλαίσιο

Ένας από τους δύο πυλώνες του δεύτερου μέρους της παρούσας εργασίας είναι μία μορφή ανάλυσης της πρώιμης συζήτησης του ζητήματος του αντισημιτισμού στη Σχολή και για αυτό το στόχο, στηριχθήκαμε στο κείμενο του Horkheimer «Οι Εβραίοι και η Ευρώπη». Κρίναμε σκόπιμο να αρχίσουμε την παρούσα ενότητα με μία σύντομη αναφορά στο ιστορικό πλαίσιο δημιουργίας των θεωριών, στις οποίες στηρίζεται ο Horkheimer, όταν γράφει το κείμενο «Οι Εβραίοι και η Ευρώπη» το 1939, όπου συνδέει τον αντισημιτισμό με την οικονομική κρίση και θεωρεί το φασισμό ως “απάντηση” στην κρίση και την κατάρρευση του φιλελεύθερου μοντέλου του καπιταλισμού (Horkheimer, 1939). Αναφερόμαστε τόσο στα κείμενα του οικονομολόγου της Σχολής Friedrich Pollock, «State Capitalism: Its Possibilities and Limitations» και «Is National Socialism a New Order?», όσο και στο κείμενο που έγραψε ο ίδιος ο Horkheimer με τίτλο «Το Αυταρχικό Κράτος».

Για το εγχείρημα αυτό στηριχθήκαμε, επίσης, στο κείμενο των Moishe Postone και Barbara Brick “Critical Theory and economical political theory”. Σύμφωνα με τους δύο συγγραφείς, η συλλογική πορεία της Σχολής της Φρανκφούρτης και ο πεσιμισμός των θεωριών της διαμορφώθηκε τόσο από το χρονικό πλαίσιο της θεωρητικής της παραγωγής, όσο και από τις επακόλουθες ιστορικές συγκυρίες, όπως η μη επέκταση της επανάστασης στη Δύση, ο σταλινισμός, ο Εθνικοσοσιαλισμός, αλλά και ο μετέπειτα χαρακτήρας του μεταπολεμικού καπιταλισμού. Η σύλληψη του σύγχρονου καπιταλισμού ως «ολότητας» και όχι ως πεδίου δομικών αντιθέσεων και η συνεπαγόμενη αδυναμία περιγραφής των δυνατοτήτων υπέρβασής του δημιουργούν ένα πεδίο έντονου πεσιμισμού για τη Σχολή. Το ίδιο, όμως, υπόβαθρο επηρεάζει και τη διαμόρφωση της θεωρίας του κρατικού καπιταλισμού και του αυταρχικού κράτους (η αντίληψη του καπιταλισμού ως «αδιαίρετης ολότητας» προσιδιάζει στην έννοια του «αυταρχικού κράτους» ως δομής μη διαπερατής από αντιθέσεις-χαρακτηριστικό που εμφανίζεται στην πορεία του άρθρου «Το Αυταρχικό Κράτος») (Postone & Brick, 1993: 215-216).

Θα ξεκινήσουμε με την ανάλυση του Pollock για το παρεμβατικό κράτος, η οποία αναπτύχθηκε κατά τη δεκαετία του 1930 σε συνεργασία με τους Meyer και Mandelbaum, αλλά επεκτάθηκε και στην επόμενη δεκαετία. Ο Pollock, επηρεασμένος από την εμπειρία της οικονομικής κρίσης του 1929, και των Σοβιετικών πλάνων, οδηγήθηκε στην εκτίμηση ότι η πολιτική σφαίρα είχε υπερκεράσει την οικονομική, δηλαδή η πολιτική είχε αποκτήσει προτεραιότητα έναντι της οικονομίας (Postone & Brick, 1993: 216).

Η θεωρία του Pollock έχει μαρξικές καταβολές, εφόσον αποδίδει κεντρική σημασία στην ατομική ιδιοκτησία, τα μέσα παραγωγής, και την οικονομία της αγοράς. Η ανάλυση της θεωρίας του χωρίζεται σε δύο φάσεις. Η πρώτη φάση εντοπίζεται κατά το 1932-33, όπου έγραψε δύο άρθρα, στα οποία, ουσιαστικά, διακρίνει μία καπιταλιστική, κεντρικά σχεδιασμένη, οικονομία και μία σοσιαλιστική κεντρικά σχεδιασμένη οικονομία. Ο Pollock αντιλαμβάνεται την καπιταλιστική εξέλιξη στη βάση μιας αντίθεσης μεταξύ των παραγωγικών δυνάμεων και των παραγωγικών σχέσεων (βιομηχανική οικονομία) (Postone & Brick, 1993: 217). Αυτό έχει ως αποτέλεσμα τις διάφορες οικονομικές κρίσεις με εντονότερη εκείνη του 1929. Αυτή σηματοδοτεί το τέλος της εποχής της ελεύθερης αγοράς και του φιλελεύθερου καπιταλισμού. Σύμφωνα με τον Pollock, η επιστροφή στο πρότερο καπιταλιστικό σύστημα του φιλελευθερισμού είναι αδύνατη. Η ελεύθερη αγορά δίνει τη θέση της στη δυνατότητα για μια νέα, κεντρικά σχεδιασμένη, οικονομία. Η σχεδιασμένη κεντρικά οικονομία δεν είναι απαραίτητα «σοσιαλιστική». Ο Pollock διακρίνει μεταξύ μιας καπιταλιστικής οικονομίας βασισμένης στον κεντρικό σχεδιασμό (βασισμένη, δηλαδή, στην ατομική ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής και, εντός του πλαισίου, μιας ταξικής κοινωνίας) και μιας σοσιαλιστικής οικονομίας βασισμένης στον κεντρικό σχεδιασμό. Η μεγάλη κρίση οδηγούσε στο «καπιταλιστικό σενάριο». Στην πορεία της σκέψης του, ο Pollock θα πάψει να αντιλαμβάνεται τον καπιταλισμό με όρους ατομικής ιδιοκτησίας, υποτάσσοντας πλήρως την οικονομία στην πολιτική, όπως προκύπτει από τα κείμενα που δημοσιεύτηκαν το 1941 και τη δεύτερη φάση ανάλυσης της θεωρίας του, η οποία εξετάζεται εκτενώς παρακάτω (Postone & Brick, 1993: 218).

1.β. Κρατικός καπιταλισμός: Το παράδειγμα της Ναζιστικής Γερμανίας

Επειδή, λοιπόν, ο αντισημιτισμός παράγεται από μία μορφή καπιταλισμού, τον κρατικό καπιταλισμό, τον οποίο, όπως προαναφέραμε, αναλύει στα γραπτά του ο Pollock (τη θεωρία του οποίου για το ζήτημα «δανείζεται» ο Horkheimer), στο παρόν κείμενο θα επιχειρήσουμε να εξηγήσουμε τι είναι ο κρατικός καπιταλισμός και πώς εφαρμόζεται στη Ναζιστική Γερμανία στηριζόμενοι κυρίως, όπως προαναφέραμε, σε δύο κείμενα του Pollock που δημοσιεύτηκαν το 1941: “State Capitalism: Its Possibilities and Limitations” και “Is National Socialism a New Order?”.

Ο Pollock εντάσσει στην Κριτική Θεωρία την οικονομική διάσταση, όσον αφορά την κρίση της σύγχρονης κοινωνίας (Jay, 2009: 152), και στα τέλη της δεκαετίας του 1930 αναπτύσσει την έννοια του «κρατικού καπιταλισμού» (κρατικός έλεγχος) (Jay, 2009: 20), που επρόκειτο για μία θεωρητική ανάπτυξη της ανάλυσής του για το σοβιετικό οικονομικό πείραμα (Jay, 2009: 152-3)¹.

Σε αυτό το σημείο, θα μπορούσαμε να σχολιάσουμε ότι διακρίνουμε ενός είδους εξέλιξη της σκέψης του Pollock, όσον αφορά τον κεντρικό σχεδιασμό στην οικονομία, ο οποίος είναι σαφώς επηρεασμένος από τις “διαφορετικές” πολιτικές συγκυρίες. Ενώ στην πρώιμη άποψή του (δεκαετία του 1930) διακρίνει, όπως προαναφέραμε, μεταξύ μιας καπιταλιστικής οικονομίας βασισμένης στον κεντρικό σχεδιασμό και μιας σοσιαλιστικής οικονομίας βασισμένης στον κεντρικό σχεδιασμό (συγκροτώντας τη θεωρία του με βάση τη σοβιετική εμπειρία), στα δημοσιευμένα κείμενα του 1941, στα οποία θα επικεντρωθούμε, χωρίζει τον κρατικό καπιταλισμό και διακρίνει μεταξύ του απόλυτου και του δημοκρατικού κρατικού καπιταλισμού. Στην ολοκληρωτική ή απολυταρχική εκδοχή, στην οποία εστιάζει ο Pollock, το κράτος είναι στα χέρια ενός αμαλγάματος γραφειοκρατών, στις επιχειρήσεις, στο κράτος, και το κόμμα (συνδέοντας τη θεωρία του με την εμπειρία της φασιστικής Γερμανίας). Στη δημοκρατική εκδοχή ελέγχεται από το λαό (Postone & Brick, 1993: 218).

Σε αυτό το σημείο, θα περάσουμε στην ανάλυση του ίδιου του Pollock για τον κρατικό καπιταλισμό. Σύμφωνα με τον συγγραφέα, σε γενικές γραμμές, τα “στάδια” που περνάει ο καπιταλισμός τον 20^ο αιώνα είναι ο φιλελεύθερος καπιταλισμός, ο

---

¹ Πρόκειται για ένα κείμενο του 1929 - «Πειράματα οικονομικού σχεδιασμού στη Σοβιετική Ένωση (1917-1927)» (Pollock, 1941α: 71).

μονοπωλιακός καπιταλισμός και ο κρατικός (ή διευθυνόμενος) καπιταλισμός (Pollock, 1941α: 73), όπου σε αντίθεση με τα άλλα δύο “στάδια”, η ελεύθερη αγορά αναστέλλεται υπέρ του ελέγχου των τιμών και των μισθών, τα πάντα υπάγονται στο γενικό σχέδιο, και τα άτομα χωρίζονται σε διοικούμενους και διοικούντες. Το αδιέξοδο, στο οποίο περιήλθε ο φιλελεύθερος καπιταλισμός στην τελευταία φάση του, όπου υπήρχε μεν παραγωγή αγαθών σε μεγάλες ποσότητες, χωρίς όμως να υπάρχει μέριμνα για τη διανομή τους στην αγορά, εξαλείφεται στον κρατικό καπιταλισμό. Σε αυτό το σύστημα η επιτυχία της παραγωγής στοχεύει στην ικανοποίηση του λαού, ενώ δεν εξαρτάται από την εύρεση αγοραστών για το προϊόν σε συμφέρουσες τιμές σε μία ασταθή αγορά (Pollock, 1941α: 81). Εκτός από αυτό, στον κρατικό καπιταλισμό το κίνητρο του κέρδους έχει αντικατασταθεί από το κίνητρο της εξουσίας και η σημασία δίνεται στο ποιος διοικεί όχι το ποιος έχει το κεφάλαιο. Από την ανταλλακτική οικονομία του φιλελεύθερου καπιταλισμού περνάμε στη «διοικούμενη οικονομία» του κρατικού καπιταλισμού, που “ενσαρκώνεται” στη Ναζιστική Γερμανία (Jay, 2009: 152 & 155).

Όσον αφορά το κείμενο «Κρατικός Καπιταλισμός: Οι Δυνατότητες και οι Περιορισμοί του», η γενική ιδέα, που θα επιχειρήσουμε να δείξουμε, είναι πώς η καπιταλιστική συνήθεια, η ανελευθερία του ατόμου, η στρατιωτική δομή του κόμματος κ.λπ. είναι στοιχεία που καλλιεργούν τον εκφασισμό της κοινωνίας. Σε περίοδο κρίσης, που τα βασικά αγαθά βρίσκονται σε έλλειψη, καλλιεργείται η τρομοκρατία της οικονομικής ανασφάλειας. Εν δυνάμει, λοιπόν, για αυτό το λόγο ο εθνικοσοσιαλισμός βρίσκει έδαφος ανάπτυξης στον κρατικό καπιταλισμό.

Όπως δηλώνει και ο ίδιος ο Pollock, στόχος του σε αυτό το κείμενο είναι η έρευνα της δυνατότητας μιας πολιτικής θεωρίας κρίσης και πώς μπορεί να ξεπεραστεί. Η ολοκληρωτική μορφή του κρατικού καπιταλισμού αποτελεί απειλή για όλες τις αξίες του δυτικού πολιτισμού. Όποιος θέλει να διατηρήσει αυτές τις αξίες πρέπει να καταλάβει τις δυνατότητες και τους περιορισμούς του «εχθρού» για να είναι επιτυχής η αντίστασή του (Pollock, 1941α: 72).

Αναφορικά με την εξήγηση του όρου, η έννοια «κρατικός καπιταλισμός», σύμφωνα με τον συγγραφέα, θα μπορούσε να είναι παραπλανητική και να υποδηλώνει μία κοινωνία όπου το κράτος είναι ο μοναδικός κάτοχος του κεφαλαίου, γεγονός που οδηγεί σε λάθος συμπέρασμα. Παρόλα αυτά, ο όρος δείχνει τέσσερα πράγματα: ότι ο

κρατικός καπιταλισμός είναι ο διάδοχος του φιλελεύθερου καπιταλισμού, ότι το κράτος αναλαμβάνει σημαντικές λειτουργίες του (ιδιώτη) καπιταλιστή, ότι το συμφέρον του κέρδους εξακολουθεί να παίζει πολύ σημαντικό ρόλο, και ότι δεν είναι σοσιαλισμός (Pollock, 1941α: 72).

Στη συνέχεια, θα σκιαγραφήσουμε τα σημεία που ο κρατικός καπιταλισμός διαφέρει από τον φιλελεύθερο καπιταλισμό, δείχνοντας πώς ο πρώτος προκύπτει ιστορικά από το δεύτερο, και παρουσιάζοντας παράλληλα τα βασικά σημεία του πρώτου. Στον κρατικό καπιταλισμό η αγορά δεν έχει πλέον τη λειτουργία της παραγωγής και της διανομής, αλλά αυτή μεταφέρεται σε ένα σύστημα άμεσου ελέγχου. Το ελεύθερο εμπόριο, η επιχείρηση, και οι εργάτες υπόκεινται στον κυβερνητικό έλεγχο σε τέτοιο βαθμό που πρακτικά καταργούνται, και, με αυτό τον τρόπο, οι οικονομικοί νόμοι εξαφανίζονται. Ο έλεγχος παραχωρείται στο κράτος που χρησιμοποιεί ένα συνδυασμό παλιών και νέων μηχανισμών για την ρύθμιση και την επέκταση της παραγωγής και την “εναρμόνιση” της με την κατανάλωση, με την πλήρη απασχόληση να είναι το βασικό επίτευγμα του οικονομικού πεδίου. Τα προγράμματα παραγωγής δημιουργούνται σε σχέση με τις εκτιμημένες ανάγκες και υπάγονται σε ένα οργανωτικό και τεχνοκρατικό μοντέλο παραγωγής.²

Από τη μία πλευρά, υπό την ολοκληρωτική μορφή του κρατικού καπιταλισμού, το κράτος είναι το όργανο εξουσίας μιας νέας άρχουσας τάξης, που προέκυψε από τη συγχώνευση των πιο ισχυρών συμφερόντων, δηλαδή από το προσωπικό που βρισκόταν υψηλότερα στην ιεραρχία στη διοίκηση των βιομηχανιών και των επιχειρήσεων, από τα υψηλότερα στρώματα της κρατικής γραφειοκρατίας,

---

² Όπως αναφέρουν και οι Brick και Postone στο άρθρο τους, στον κρατικό καπιταλισμό, του οποίου χαρακτηριστικό είναι η υπαγωγή της οικονομίας στην πολιτική, καταργείται η έννοια του εμπορεύματος. Η παραγωγή και η διανομή επιτελούνται με τον έλεγχο του κράτους και όχι της αγοράς. Παρά τη διατήρηση της αγοράς, αυτή παύει να έχει ρυθμιστικό ρόλο στην οικονομία. Η ατομική ιδιοκτησία παραμένει τυπικά αλλά στην πράξη έχει καταργηθεί. Οι οικονομικοί νόμοι παύουν να είναι λειτουργικοί. Τα προβλήματα ανταλλαγής ανάγονται σε προβλήματα ρύθμισης και διαχείρισης. Για τον Pollock, στο προηγούμενο σύστημα ήταν καθοριστική η σημασία της αγοράς σε μια συνθήκη που ευνοεί το διαχωρισμό δημόσιας και ιδιωτικής σφαίρας. Ωστόσο, στον κρατικό καπιταλισμό το κράτος ελέγχει όλες τις σφαίρες της κοινωνικής ζωής μέσα από μια διευθυντική ιεραρχία και η τεχνική ορθολογικότητα αντικαθιστά το νόμο. Η πολιτική τρομοκρατία και ο χειρισμός της ψυχολογίας των μαζών αποκτούν καθοριστική σημασία. Συνεπώς, η αγορά και η ατομική ιδιοκτησία ουσιαστικά καταργούνται. Η παραγωγή στο καθεστώς του κρατικού καπιταλισμού δεν είναι πλέον παραγωγή εμπορευμάτων, αλλά χρήσεων (αξιών χρήσης) (Postone & Brick, 1993: 219).

συμπεριλαμβανομένου και του στρατού, και τις ηγετικές φιγούρες του κόμματος. Όποιος δεν άνηκε σε αυτή την άρχουσα τάξη ήταν απλά ένα αντικείμενο κυριαρχίας.

Από την άλλη πλευρά, υπό την δημοκρατική μορφή του κρατικού καπιταλισμού, το κράτος έχει τις ίδιες λειτουργίες ελέγχου με τη διαφορά ότι το ίδιο ελέγχεται από το λαό. Υπό την εν λόγω μορφή κυριαρχίας, ο κρατικός μηχανισμός βασίζεται σε θεσμούς που αποτρέπουν τη γραφειοκρατία από το να γίνει όργανο κυριαρχίας και, κατά συνέπεια, τη μετατροπή του δημοκρατικού συστήματος σε ολοκληρωτικό (Pollock, 1941α: 72-73).

Οι στόχοι που πρέπει να πετύχει ο νέος οργανωτικός τύπος (κρατικός καπιταλισμός) είναι η εγγύηση πλήρους απασχόλησης για το σύνολο του ενεργού πληθυσμού και η διατήρηση της ήδη υπάρχουσας βασικής κοινωνικής δομής. Το νέο οργανωτικό σύστημα έχει συγκεκριμένες λειτουργίες που σχετίζονται με τον καταμερισμό της εργασίας, την οργάνωση των αναγκών και των απαραίτητων πόρων, τη διαίρεση και την κατανομή της παραγωγής (Pollock, 1941α: 74).

Οι καινούργιοι κανόνες του κρατικού καπιταλισμού έρχονται να αντικαταστήσουν τις μεθόδους της αγοράς. Πιο συγκεκριμένα, σύμφωνα με αυτούς, πρώτον, η σχεδιασμένη σε εθνικό επίπεδο οικονομία του κρατικού καπιταλισμού έχει τον τελευταίο λόγο για το ποιες ανάγκες πρέπει να ικανοποιηθούν και με ποιο τρόπο. Αυτές οι αποφάσεις αφορούν τα μέσα και τα αποτελέσματα της παραγωγής και παίρνονται πριν την έναρξή της. Με αυτό τον τρόπο, τίθενται διάφορα ζητήματα που αφορούν την πολιτική σφαίρα, στην οποία στηρίζεται η “σχεδιασμένη” οικονομία, όπως σε ποιες αρχές στηριζόμαστε για να αποφασίσουμε για τις ανάγκες των ανθρώπων, ποιος θα είναι ο χρόνος εργασίας, και με ποιο τρόπο θα καταναλωθούν τα προϊόντα. Δεύτερον, όσον αφορά τις τιμές των προϊόντων, η σχέση τους με το κόστος παραγωγής, και η προσφορά και η ζήτηση, δεν συνδέονται σε περίπτωση που δεν συνάδουν με το γενικό σχέδιο του κράτους. Τρίτον, τα συμφέροντα των ατόμων και των τάξεων υποτάσσονται στο γενικό σχέδιο, παρόλο που το συμφέρον του κέρδους εξακολουθεί να είναι πολύ σημαντικό στις ολοκληρωτικές μορφές του καπιταλισμού. Το συμφέρον της άρχουσας τάξης, ως σύνολο είναι αποφασιστικής σημασίας και όχι τα ατομικά συμφέροντα των εκάστοτε διοικούντων (Pollock, 1941α: 75-76). Τέταρτον, με οικονομικούς όρους, κυριαρχούν οι αρχές του επιστημονικού management, δηλαδή η εφαρμογή ενός προσεκτικά οργανωμένου σχεδίου, αλλά και ο

συστηματικός συντονισμός των επιμέρους διαδικασιών. Επίσης, πολύ σημαντικό σημείο αποτελεί ο εξορθολογισμός, που είναι βασική αρχή του management και γίνεται υποχρεωτικός για το σύνολο των δημόσιων δραστηριοτήτων (όπως η στρατιωτική προετοιμασία, ξένο εμπόριο, κοινή γνώμη, κ.λπ.) (Pollock, 1941α: 77). Πέμπτος και τελευταίος “κανόνας” είναι η αντιμετώπιση των οικονομικών προβλημάτων ως πολιτικών. Η αντικατάσταση των οικονομικών μέσων από τα πολιτικά αλλάζει το χαρακτήρα ολόκληρης της ιστορικής περιόδου με το κίνητρο του κέρδους να έχει αντικατασταθεί από το κίνητρο της εξουσίας (Pollock, 1941α: 77-78).

Όσον αφορά το ρόλο του καπιταλιστή, υπό τον κρατικό καπιταλισμό, ο Pollock αναφέρει ότι τα οικονομικά προβλήματα μετατρέπονται σε τεχνικά, ενώ αίρεται η διάκριση μεταξύ οικονομίας και πολιτικής. Ένα από τα χαρακτηριστικά του κρατικού καπιταλισμού είναι ότι οι πολιτικές αποφάσεις για την οργάνωση της οικονομίας στηρίζονται στο πρότυπο της επιχείρησης (Pollock, 1941α: 75). Στη βάση αυτής της αρχής, δημιουργούνται ορισμένα προβλήματα, που καλείται να λύσει ο κρατικός καπιταλισμός μέσω δράσεων, που πρέπει να ενσωματωθούν στο γενικό πλάνο. Πιο συγκεκριμένα, η δημιουργία πλήρους απασχόλησης είναι απαραίτητο να βασίζεται στη συνεργασία όλων των παραγωγικών μονάδων. Η αναπαραγωγή των υπαρχόντων πρώτων υλών, που έχει στα χέρια της η διοίκηση, αλλά και του εργατικού δυναμικού, πρέπει να είναι τέτοια ώστε να επαρκεί για την τεχνική διαδικασία και την επέκταση της υπάρχουσας βιομηχανίας (Pollock, 1941α: 78). Οι τράπεζες μεταφέρονται στην κυβερνητική διαχείριση και το κράτος αποκτά τον έλεγχο των χρημάτων και των δανείων. Με αυτόν τον τρόπο, τα μέτρα (έλεγχος των τιμών, υποχρεωτική επένδυση του πλεονάζοντος κέρδους με κυβερνητική σύμβαση ή με ρίσκο, που, υπό άλλες συνθήκες, δεν θα έπαιρνε ο καπιταλιστής, δραστική φορολόγηση), που παίρνει ο κρατικός καπιταλισμός επιτυγχάνουν τον αυστηρό έλεγχο του κεφαλαίου και τη μεταφορά της ιδιωτικής περιουσίας στα μέσα παραγωγής. Όλα αυτά τα μέτρα συγκλίνουν στη μετατροπή του καπιταλιστή σε απλό εισοδηματία, του οποίου το εισόδημα θα ρυθμίζεται από κυβερνητικές αποφάσεις, εφόσον κάνει επιτυχημένες επενδύσεις. Με αυτό τον τρόπο, στον κρατικό καπιταλισμό μεταβάλλεται η θέση του κατόχου του κεφαλαίου, δηλαδή του ιδιώτη καπιταλιστή, ο οποίος αναγκάζεται να διαχωρίσει την επιχειρηματική και την καπιταλιστική του λειτουργία (δηλαδή την κατεύθυνση της παραγωγής και την επένδυση του κεφαλαίου του), καθώς και στις

δύο δραστηριότητες επεμβαίνει η κυβέρνηση ή τις αναλαμβάνει. Επομένως, ο καπιταλιστής υποβιβάζεται σε ένα απλό όργανο του κράτους.

Με βάση αυτές τις διαπιστώσεις, τίθεται το ζήτημα των κινήτρων που έχουν οι καπιταλιστές και ο απλός λαός να δεχτούν το κρατικό καπιταλισμό, αν ληφθεί υπόψη το γεγονός ότι, ουσιαστικά, και οι δύο ομάδες χάνουν μέρος των κινήτρων που είχαν στο φιλελεύθερο καπιταλισμό. Στο φιλελεύθερο καπιταλισμό, τα κίνητρα του καπιταλιστή για να διατηρήσει, να επεκτείνει και να βελτιώσει την παραγωγή ήταν το συμφέρον και η απειλή της οικονομικής κατάρρευσης, ενώ του απλού λαού η πείνα και η επιθυμία για καλύτερη ζωή και ασφάλεια. Όσον αφορά την πλειοψηφία του πληθυσμού (δηλαδή ο κόσμος που δεν κατέχει ούτε διευθύνει τα μέσα παραγωγής), ο κρατικός καπιταλισμός αντικαθιστά την ανεργία με την πολιτική τρομοκρατία και την υπόσχεση των υλικών και ιδεολογικών ανταμοιβών, τα οποία συνεχίζουν να παρακινούν την προσωπική προσπάθεια. Όσο για τους καπιταλιστές, η επιθυμία τους για εξουσία μέσω της πολιτικής γίνεται το βασικό κίνητρο³. Συνοπτικά, η αρχή που ακολουθείται στον κρατικό καπιταλισμό είναι η υποταγή των ατομικών συμφερόντων στα κοινά συμφέροντα, ώστε να ενδυναμωθεί ο κυβερνητικός έλεγχος, που εξασφαλίζει την ενσωμάτωση των αντικρουόμενων συμφερόντων, παράλληλα με τα συμφέροντα της εξουσίας του λαού (Pollock, 1941a: 80-81).

Ας περάσουμε στο ζήτημα του ελέγχου της κατανομής των αγαθών. Εν συντομία, το μοντέλο της κατανομής στον κρατικό καπιταλισμό είναι ότι η παραγωγή και η κατανάλωση αποτελούν δύο όψεις της ίδιας διαδικασίας. Παρόλο που ο παραγωγός και ο καταναλωτής δεν είναι το ίδιο πρόσωπο, η κατανομή προσφέρεται σαν ένα μέσο ενοποίησής τους, ενώ το σχέδιο για την παραγωγή βασίζεται στην απόφαση πόσο από το (κοινωνικό) προϊόν είναι διαθέσιμο για κατανάλωση (Pollock, 1941a: 82).

Πιο συγκεκριμένα, η διανομή των αγαθών στους παραγωγούς και ο παράλληλος έλεγχος της κατανομής των αγαθών και των τιμών ακολουθεί την εξής διαδικασία: Το συνολικό εισόδημα που εκταμιεύουν οι καταναλωτές, χωρίς τους φόρους και την αποταμίευση, πρέπει να είναι ίσο με το σύνολο της τιμής όλων των καταναλωτικών

---

³ Σε αυτό το σημείο παρατηρούμε μία ασάφεια στο εν λόγω άρθρο του Pollock για το ρόλο των καπιταλιστών στο νέο πλαίσιο, όπου αναφέρει ότι οι καπιταλιστές έχουν ως κίνητρο την εξουσία. Ωστόσο, σύμφωνα με τον συγγραφέα, στον κρατικό καπιταλισμό, η ατομική ιδιοκτησία κατά κάποιο τρόπο καταργείται (Pollock, 1941a: 78 & 80). Αρα, με ποιο τρόπο επαναπροσδιορίζεται ο ρόλος των καπιταλιστών στο νέο πλαίσιο; Η ατομική ιδιοκτησία καταργείται ουσιαστικά ή πλέον υφίσταται μόνο τυπικά;

αγαθών που διατίθεται προς πώληση. Αυτή η ισοδυναμία θα αποφασιστεί από το γενικό σχέδιο και το διαθέσιμο απόθεμα. Δηλαδή, η συνολική αγοραστική δύναμη που προορίζεται για κατανάλωση (πλην των φόρων, την υποχρεωτική, και την εθελοντική αποταμίευση), πρέπει να είναι ίση με το σύνολο της τιμής όλων των διαθέσιμων προς πώληση καταναλωτικών αγαθών. Επομένως, το πρώτο βήμα της κατανομής των αγαθών είναι η ισοδυναμία του δικτύου εισοδήματος όλων των καταναλωτών με το σύνολο των παραγόμενων καταναλωτικών αγαθών, όπως έχει αποφασιστεί από το γενικό σχέδιο και το διαθέσιμο απόθεμα. Αν το εισόδημα των καταναλωτών είναι υψηλότερο, θα έχει ως αποτέλεσμα τον ανταγωνισμό των αγαθών και τον προϊόντων που θα διανεμηθούν (Pollock, 1941α: 83-84).

Παρά, όμως, όλο τον παραπάνω προσεχτικό σχεδιασμό, σύμφωνα με τον Pollock, αυτό το βήμα αποδεικνύεται ανεπαρκές για δύο λόγους. Πρώτον, η εθελοντική αποταμίευση των καταναλωτών μπορεί να αποκλίνει από το σχέδιο, δηλαδή μπορεί να αποταμιεύουν είτε περισσότερα είτε λιγότερα από ότι αναμενόταν. Και οι δύο, όμως, περιπτώσεις μπορούν να διορθωθούν (αν η υπηρεσία ελέγχου των τιμών το επιτρέψει) από τους νόμους της προσφοράς και της ζήτησης, που θα δημιουργήσουν πληθωρισμό ή αντιπληθωρισμό στην κίνηση των τιμών, ώστε να καθορίσουν την αγορά. Δεύτερον, οι επιλογές των καταναλωτών μπορεί να αποκλίνουν από τους υπολογισμούς των σχεδιαστών, γεγονός που θα έχει ως αποτέλεσμα την προτίμηση κάποιων προϊόντων και την απόρριψη άλλων. Σε αυτό το σημείο, μπορεί να παρέμβει πάλι ο μηχανισμός της αγοράς για να επιβάλλει υψηλότερες τιμές για τα αγαθά με τη μεγαλύτερη ζήτηση και την μείωση των τιμών, υπό τον όρο ότι υπάρχει υπερπροσφορά. Η υπηρεσία κατανομής των αγαθών μπορεί να αποτρέψει την επιλογή των καταναλωτών ρυθμίζοντας τις τιμές, είτε υπερβολικά υψηλές είτε δυσανάλογα χαμηλές. Συμπερασματικά, όπως αναφέρει ο Pollock, ο μηχανισμός των τιμών στον κρατικό καπιταλισμό υπακούει στους ίδιους νόμους όπως και στο σύστημα της ελεύθερης αγοράς.

Η διαφορά μεταξύ τους γίνεται εμφανής στην επιρροή των μεταβαλλόμενων τιμών στην παραγωγή. Όπως εξηγεί ο συγγραφέας, τα σήματα των τιμών επηρεάζουν την παραγωγή μόνο στο βαθμό που είναι συμβατά με το γενικό πλάνο και την καθιερωμένη δημόσια πολιτική για την κατανάλωση. Οι αλλαγές των τιμών είναι το πολυτιμότερο όργανο για τη γνωστοποίηση των διαφορών ανάμεσα στις προτιμήσεις

των καταναλωτών και το παραγωγικό πλάνο. Παρόλα αυτά, οι τιμές δεν μπορούν να υποχρεώσουν την εξουσία του σχεδιασμού να ακολουθήσει τις προτιμήσεις και τη θέληση των καταναλωτών με τον ίδιο τρόπο που εξαναγκάζουν τον εκάστοτε μονοπωλιακό παραγωγό στην ελεύθερη αγορά. Από τη μία πλευρά, υπό τον φιλελεύθερο καπιταλισμό, εκείνος που έχει το μονοπώλιο, με το να αντιστέκεται στις επιταγές της αγοράς, αποδιοργανώνει ολόκληρο το σύστημα της αγοράς με την επιβάρυνση όλων των μερών της μη μονοπωλιακής αγοράς. Ενώ από την άλλη πλευρά, υπό τον κρατικό καπιταλισμό, η μη σύνδεση ανάμεσα στην τιμή και την παραγωγή δεν αποτελεί κάποιο «βλαβερό» στοιχείο, επειδή η συνεργασία της παραγωγής και της κατανάλωσης, έχει μεταφερθεί από την αγορά στην εξουσία του σχεδιασμού. Μεγάλη σημασία έχει δοθεί στο ζήτημα του πώς η επιλογή των καταναλωτών μπορεί να υπολογιστεί εκ των προτέρων, παρόλο που έχει αποδειχθεί ότι η ελευθερία της επιλογής των καταναλωτών στην πραγματικότητα υφίσταται σε πολύ περιορισμένο βαθμό (Pollock, 1941α: 84-85).

Στη συνέχεια, ο συγγραφέας επικεντρώνεται στα ζητήματα των οικονομικών περιορισμών του κρατικού καπιταλισμού, οι οποίοι αφορούν τον περιορισμό της αυθαιρεσίας των αποφάσεων. Το αντεπιχείρημα, που προτάσσεται στο κείμενο του Pollock για την οικονομική επιτυχία του κρατικού καπιταλισμού είναι ότι η οικονομική δυνατότητα του κρατικού καπιταλισμού, είναι εφικτή μόνο σε μία οικονομία που βρίσκεται σε έλλειψη (παραδείγματος χάριν σε περιόδους πολεμικής προετοιμασίας και πολέμου). Σε τέτοιες περιπτώσεις, αν και όλα τα μέσα παραγωγής είναι υπό κυβερνητικό έλεγχο, ο αποτελεσματικός σχεδιασμός είναι δυνατός μόνο υπό επείγουσες συνθήκες. Σύμφωνα με το επιχείρημα, οι περισσότερες από τις οικονομικές δυσκολίες του φιλελεύθερου καπιταλισμού δεν υφίστανται. Πιο συγκεκριμένα, παρά την έλλειψη παραγωγής και την κακή ποιότητα των προϊόντων, υπάρχει ζήτηση, ενώ ο κρατικός καπιταλισμός θα αποδειχθεί ανεπαρκής για να διασφαλίσει την καλύτερη χρήση των διαθέσιμων πόρων (ανταπόκριση στη ζήτηση των καταναλωτών με το χαμηλότερο δυνατό κόστος).

Με αφορμή τα παραπάνω, ο Pollock αντιπαραθέτει δύο ομάδες επιχειρημάτων: μίας υπέρ και μίας κατά της οικονομικής αποτελεσματικότητας του κρατικού καπιταλισμού.

Στα υπέρ του κρατικού καπιταλισμού είναι ότι όλα τα τεχνικά μέσα, που προσφέρουν αποτελεσματικό οικονομικό σχεδιασμό (εναρμόνιση της παραγωγής με τις καταναλωτικές ανάγκες, κόστος δημόσιας υγείας, ρίσκα, ανεργία), είναι διαθέσιμα σήμερα. Η ανεργία μπορεί να αποφευχθεί, εάν ο κρατικός καπιταλισμός στραφεί από τη συγκέντρωση εξοπλισμού στη γενική ειρήνη της οικονομίας. Τα εμπόδια για την υλοποίηση αυτού του σχεδίου είναι πολιτικής φύσης και όχι οικονομικά. Στα κατά του κρατικού καπιταλισμού είναι το γεγονός ότι στη σχεδιασμένη οικονομία το κόστος δεν μπορεί να εξηγηθεί, η ελεύθερη επιλογή των καταναλωτών πρέπει να αγνοηθεί, και τα κίνητρα για αποτελεσματική παραγωγή και κατανομή εξαφανίζονται. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα μια σχεδιασμένη οικονομία (κρατικός καπιταλισμός), υπό τις σύγχρονες συνθήκες, να είναι πολύ λιγότερο παραγωγική από την οικονομία της αγοράς (φιλελεύθερος καπιταλισμός) (Pollock, 1941α: 85). Επιπλέον, ο κρατικός καπιταλισμός οδηγεί στην οπισθοδρόμηση. Αν οι νόμοι της αγοράς τεθούν εκτός λειτουργίας, οι επενδύσεις θα μειωθούν και η τεχνική πρόοδος θα διακοπεί. Η ομάδα ελέγχου του κρατικού καπιταλισμού, στην προσπάθειά της να διατηρήσει και να επεκτείνει την εξουσία της, θα δώσει κίνητρα και για τις επενδύσεις και για την τεχνική πρόοδο. Οποιαδήποτε χαλάρωση στην ταχύτητα της τεχνικής προόδου μπορεί να οδηγήσει σε στρατιωτική κατωτερότητα και καταστροφή. Εκ των υστέρων, όταν όλοι οι πιθανοί εχθροί θα έχουν εξαφανιστεί και θα επικρατεί η εξουσία ενός ολοκληρωτικού κράτους, θα φανεί το πρόβλημα της έλλειψης τεχνολογικής προόδου και της καπιταλιστικής επέκτασης. Τα προβλήματα, δηλαδή, του κρατικού καπιταλισμού δεν έχουν φανεί λόγω του πολέμου (Pollock 1941α: 86).

Τα παραπάνω επιχειρήματα οδήγησαν τον Pollock στο συμπέρασμα ότι οι οικονομικοί περιορισμοί στην ύπαρξη και επέκταση του κρατικού καπιταλισμού είναι ανύπαρκτοι. Δεν υπάρχει κάποιος «οικονομικός νόμος», που θα μπορούσε να εμποδίσει τη λειτουργία του κρατικού καπιταλισμού. Ο κυβερνητικός έλεγχος της παραγωγής και της κατανομής των προϊόντων παρέχει τα μέσα εξάλειψης των οικονομικών αιτιών της ύφεσης, τις συσσωρευτικές καταστροφικές διαδικασίες, και την ανεργία. Τα οικονομικά προβλήματα με την παλιά σημασία (όπως ίσχυαν υπό τον φιλελεύθερο καπιταλισμό) δεν υπάρχουν όταν ο συντονισμός των οικονομικών δραστηριοτήτων επηρεάζεται από το συνειδητό πλάνο αντί από τους φυσικούς νόμους της αγοράς και ο οικονομολόγος έχει να αντιμετωπίσει απλά προβλήματα διοίκησης. Το οικονομικό σύστημα του κυβερνητικού ελέγχου έχει τη δύναμη να

επιβιώνει υπό τέτοιες συνθήκες, όπου ένα σύστημα ελεύθερων επιχειρήσεων θα είχε καταρρεύσει. Οι περιορισμοί του κρατικού καπιταλισμού, που προέρχονται από τις φυσικές συνθήκες, όπως και από την ίδια δομή της κοινωνίας (Pollock, 1941α: 86-87).

Όσον αφορά τους φυσικούς και μη οικονομικής φύσεως περιορισμούς, ο Pollock, για να εξηγήσει αυτού του είδους τα όρια, εξετάζει τα δύο ιστορικά παραδείγματα εφαρμογής του κρατικού καπιταλισμού: της Ναζιστικής Γερμανίας και της Σοβιετικής Ρωσίας. Πιο συγκεκριμένα, βασική προϋπόθεση για την υλική λειτουργία του κρατικού καπιταλισμού είναι η επαρκής προμήθεια ακατέργαστων υλικών, εξοπλισμού, και εργατικού δυναμικού, στοιχεία που αποτελούν χαρακτηριστικά βιομηχανοποιημένου χώρας. Η ανεπάρκεια των παραπάνω συνεπάγεται μεγάλες δαπάνες από το κράτος. Η Ναζιστική Γερμανία είναι τυπικό παράδειγμα ανεπάρκειας πρώτων ακατέργαστων υλών και, για αυτό το λόγο, έπρεπε να στηθεί ένας τεράστιος μηχανισμός, ο οποίος, όμως, θα ήταν πολύ μικρός για να ανταποκριθεί στο πρόγραμμα των εξοπλιστικών. Οι βασικές προϋποθέσεις για τον κρατικό καπιταλισμό δεν υπήρχαν από την αρχή. Όσον αφορά τη Σοβιετική Ρωσία, οι οικονομικές αποτυχίες αποδίδονται και στην έλλειψη πρώτων υλών και στην ανεπαρκή ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων. Η έλλειψη των παραπάνω στοιχείων, που είναι χαρακτηριστικά μιας βιομηχανοποιημένης χώρας, εξηγούν την αργή πρόοδο του επανεξοπλισμού και της επανοργάνωσης του συστήματος μεταφοράς και την αύξηση ή και τη διατήρηση του βιοτικού επιπέδου στη Σοβιετική Ρωσία.

Παρά την ύπαρξη των παραπάνω περιορισμών, αποδεικνύεται ότι, εν τέλει, το οικονομικό σύστημα του κυβερνητικού ελέγχου έχει τη δύναμη να επιβιώνει υπό συνθήκες, όπου ένα σύστημα ελεύθερων επιχειρήσεων θα είχε καταρρεύσει. Τα φυσικά όρια που παρουσιάσαμε παραπάνω, ουσιαστικά, είναι επίπλαστα. Η κυβέρνηση έχει τον έλεγχο του ξένου εμπορίου και οι περιορισμοί της μικρής βάσης πρώτων υλών μπορούν να ξεπεραστούν με την ανάπτυξη μίας βιομηχανίας «υποκατάστατων» υλικών (Pollock, 1941α: 87).

Στη συνέχεια, θα αναφερθούμε στις κοινωνικές συνθήκες που επικρατούν για να βρει γόνιμο έδαφος ο κρατικός καπιταλισμός. Η άρχουσα μειοψηφία στο ολοκληρωτικό κράτος διατηρεί την εξουσία της όχι μόνο μέσω του τρόμου, αλλά και από τον έλεγχο των μέσων παραγωγής, και από τη διατήρηση της πλειοψηφίας σε μία πλήρη

πνευματική εξάρτηση. Οι μάζες δεν έχουν την ευκαιρία να αμφισβητήσουν το υπάρχον σύστημα, καθώς κοινωνικά αναπτύσσονται οι αξίες του πολέμου και η νοσταλγία για ατομική ευτυχία έχει ξεριζωθεί. Η αύξηση του βιοτικού επιπέδου είναι επικίνδυνη, καθώς θα μπορούσε να ανατρέψει την πολιτική του ολοκληρωτικού κράτους που βασίζεται στον κρατικό καπιταλισμό. Θα υποδήλωνε περισσότερο ελεύθερο χρόνο, περισσότερες επαγγελματικές δεξιότητες, περισσότερες ευκαιρίες για κριτική σκέψη, και γενικότερα συνθήκες όπου ένα επαναστατικό πνεύμα μπορεί να αναπτυχθεί. Σύμφωνα με τον συγγραφέα, ένα ευρέως διαδεδομένο λάθος είναι ότι οι πιο επικίνδυνες επαναστάσεις παρακινούνται από τα πιο εξαθλιωμένα στρώματα της κοινωνίας. Η επαναστατική λαχτάρα για ελευθερία και δικαιοσύνη βρήκε το πιο γόνιμο έδαφος όχι ανάμεσα στους άπορους, αλλά ανάμεσα σε άτομα και ομάδες που ήταν σε σχετικά καλύτερη θέση. Την ίδια οπτική γωνία για το ζήτημα έχει και η άρχουσα ομάδα στον ολοκληρωτικό κρατικό καπιταλισμό. Το πλάνο για την ασφάλεια του συστήματος περιλαμβάνει ένα γενικά χαμηλό βιοτικό επίπεδο και πολλές ώρες κουραστικής δουλειάς. Ο πολεμικός εξοπλισμός και η απειλή για την επιθετικότητα των ξένων (με τις πολεμικές αξίες να ανεβαίνουν στην κλίμακα των αξιών) φαίνεται να είναι κατάλληλα για τη διατήρηση του βιοτικού επιπέδου χαμηλά (Pollock, 1941α: 89). Το ολοκληρωτικό καπιταλιστικό κράτος είναι η έκφραση μίας ανταγωνιστικής κοινωνίας στη χειρότερη μορφή της (Pollock, 1941α: 88). Η μεγάλη πλειοψηφία του κόσμου γίνονται μισθωτοί υπάλληλοι και με αυτό τον τρόπο υπόκεινται στην αρχή της υπακοής και διαταγής του αρχηγού. Τα πολιτικά δικαιώματα καταστρατηγούνται και το δικαίωμα των εργατών να διαπραγματεύονται μαζικά, δηλαδή να απεργήσουν, να αλλάξουν επάγγελμα ή να αντισταθούν, για οποιοδήποτε ζήτημα αφορά την εργασία τους, καταργείται. Η δουλειά γίνεται υποχρεωτική, οι μισθοί ρυθμίζονται από τους κυβερνητικούς εκπροσώπους, και ο ελεύθερος χρόνος του εργάτη και της οικογένειάς του ρυθμίζεται και οργανώνεται από τα πάνω. Αυτού του είδους η πολιτική επικράτηση επιτυγχάνεται από τον οργανωμένο τρόπο και την αντίστοιχη προπαγάνδα. Η πλήρης απασχόληση για όλες τις ομάδες του πληθυσμού, η υπόσχεση για ασφάλεια και μία πιο άφθονη ζωή για κάθε άτομο που υποτάσσεται εθελοντικά και ολοκληρωτικά. Όπως βλέπουμε, το σύστημα του ολοκληρωτικού κράτους στηρίζεται σε πολλούς μηχανισμούς. Με το να παρέχει πολλές πρακτικές και καθημερινές «ικανοποιήσεις» στα άτομα, εξασφαλίζει εν μέρει τη συναίνεση των κυβερνώμενων. Παρόλα αυτά, αυτή η συναίνεση δεν

μπορεί να αλλάξει τον ανταγωνιστικό χαρακτήρα της κοινωνίας του κρατικού καπιταλισμού, όπου τα συμφέροντα εξουσίας της άρχουσας τάξης εμποδίζουν την πλήρη χρήση των παραγωγικών δυνάμεων από τους ανθρώπους για την δική τους ευημερία και τον έλεγχο της οργάνωσης και της δραστηριότητας της κοινωνίας. Συμπερασματικά, σύμφωνα με τον συγγραφέα, ο ολοκληρωτικός κρατικός καπιταλισμός προσφέρει τη λύση για τα οικονομικά προβλήματα με το τίμημα της ολοκληρωτικής καταπίεσης (Pollock, 1941α: 92-93).

Σε αυτό το σημείο, προς επίρρωση των επιχειρημάτων που αναφέραμε παραπάνω, θα μπορούσαμε να πούμε ότι ο Pollock εξηγεί ποια είναι τα όρια του καπιταλισμού, αντικρούοντας ταυτόχρονα το επιχείρημα ότι το σύστημα μπορεί να αντέξει οικονομικά.

Θα κλείσουμε αυτή την πρώτη γενική ανάλυση του κρατικού καπιταλισμού, με βάση το κείμενο «Κρατικός Καπιταλισμός: Οι Δυνατότητες και οι Περιορισμοί του», αναφερόμενοι σε ορισμένα στοιχεία για το ρόλο της άρχουσας τάξης και του απλού λαού. Ειδικότερα, η νέα άρχουσα τάξη ελέγχει τα πάντα: το γενικό οικονομικό πλάνο, την εξωτερική πολιτική, τα δικαιώματα και τα καθήκοντα, τη ζωή και το θάνατο των ατόμων. Οι αποφάσεις της δεν ελέγχονται ούτε περιορίζονται από τη διοίκηση, αλλά μόνο από το σύνολο των κανόνων που σχεδιάστηκαν για να διατηρήσουν και να επεκτείνουν την εξουσία της. Το γενικό πλάνο της οικονομίας περιλαμβάνει όλες τις βασικές αποφάσεις για την κατανομή των προϊόντων της παραγωγής ανάμεσα στους παραγωγούς, τις συνθήκες εργασίας, τους μισθούς, και τις τιμές (Pollock, 1941α: 90-91).

Όπως αναφέραμε και στην Εισαγωγή, μέσα από την ενασχόληση με το κείμενο «Είναι ο εθνικοσοσιαλισμός η νέα τάξη πραγμάτων;», που ακολουθεί τον Pollock, παρουσιάζουμε την εφαρμογή της γενικής θεωρίας του κρατικού καπιταλισμού, την οποία επιχειρήσαμε να αναλύσουμε παραπάνω, στη Ναζιστική Γερμανία και εξηγούμε με ποιο τρόπο το νέο καθεστώς δημιουργεί νέο πολιτικό, νομικό, οικονομικό, και κοινωνικό πλαίσιο. Πιο συγκεκριμένα, ο συγγραφέας αναλύει τη μορφή που παίρνουν τα πέντε βασικά χαρακτηριστικά της σύγχρονης κοινωνίας (η άρχουσα τάξη, η κοινωνική ένταξη, η λειτουργία της οικονομικής ζωής, η σχέση ανάμεσα στους κυβερνώντες και τους κυβερνώμενους, και ο ρόλος του ατόμου) υπό

τον εθνικοσοσιαλισμό⁴ (Pollock, 1941β: 440). Ακολουθώντας τον συγγραφέα, θα αναλύσουμε την εκάστοτε μορφή των πέντε στοιχείων της κοινωνίας.

Αρχικά, αναφέρεται στην άρχουσα τάξη και τη μορφή της εξουσίας, η οποία παύει να είναι μονοπώλιο του κράτους και βρίσκεται υπό τον έλεγχο τεσσάρων ομάδων του πληθυσμού: των μεγάλων επιχειρήσεων, του στρατού, του κόμματος, και της γραφειοκρατίας. Η θέση τους στον εθνικοσοσιαλισμό δεν εξαρτάται από την περιουσία τους, αλλά από τη λειτουργία τους εντός του κράτους. Η άρχουσα τάξη, που αλλάζει ποιοτικά στον εθνικοσοσιαλισμό, αποφασίζει από τη σκοπιά του συμφέροντος της παραγωγικής διαδικασίας και, με αυτό τον τρόπο, η ιδιωτική περιουσία χάνει τη δύναμή της (παραδείγματος χάρη έχουμε στέρηση του δικαιώματος ίδρυσης μιας επιχείρησης) (Pollock, 1941β: 441)⁵

Δεύτερον, όσον αφορά την κοινωνική ένταξη, ο εθνικοσοσιαλισμός έχει καταργήσει τα τελευταία ίχνη των ελεύθερων οικονομικών υποκειμένων, καθώς το εισόδημα και η περιουσία δεν παίζουν καθοριστικό ρόλο για την κοινωνική θέση των ατόμων. Αντίθετα, στον εθνικοσοσιαλισμό οι καπιταλιστές και το εργατικό δυναμικό συγκλίνουν ιδεολογικά. Η σχέση τους ορίζεται όπως αυτή των αρχηγών και των υπηκόων και βασίζεται στη διαταγή και την υπακοή. Η κοινωνική δύναμη και το κοινωνικό στάτους εξαρτώνται από τη θέση κάποιου στην κυβέρνηση και την ιεράρχηση του κόμματος. Από μόνα τους τα χρήματα παρέχουν περιορισμένη εξουσία (ή καθόλου, όπως στην περίπτωση των Εβραίων). Αντίθετα, η πολιτική εξουσία γίνεται η πηγή των πάντων (Pollock, 1941β: 443-444).

---

⁴ Ο Pollock κάνει δύο μεθοδολογικές παρατηρήσεις αναφορικά με το παρών κείμενο. Επισημαίνει ότι κανένα κοινωνικό σύστημα δεν είναι στατικό, δηλαδή η συνεχής και καθημερινή αλλαγή των λειτουργιών των θεσμών δεν αφήνει αμετάβλητους τους τελευταίους και τελικά τη δομή της κοινωνίας. Ως εκ τούτου, μία νέα τάξη πραγμάτων είναι αποτέλεσμα μίας ποσοτικής και ποιοτικής αλλαγής, που βρίσκεται σε εξέλιξη για σημαντικό χρονικό διάστημα (Pollock, 1941β: 441).

⁵ Σε αυτό το σημείο, θα μπορούσαμε να απαντήσουμε στο ζήτημα που είχε τεθεί ως σχολιασμός ήδη από το προηγούμενο κείμενο αναφορικά με το ζήτημα της κατάργησης ή μη ατομικής ιδιοκτησίας στον κρατικό καπιταλισμό (βλ. υποσημείωση 2 και 3). Σύμφωνα με τον Pollock, σε αυτό το κείμενο, η ιδιωτική περιουσία διαφυλάσσεται υπό τον εθνικοσοσιαλισμό και το δικαίωμα του ιδιοκτήτη να ελέγχει τη χρήση της περιουσίας του υπόκειται σε πολλαπλούς περιορισμούς, τη διαχείριση των οποίων έχουν οι μεγάλες επιχειρήσεις. Αυτό, όμως, δεν σημαίνει ότι η λειτουργία της ιδιωτικής περιουσίας παραμένει αμετάβλητη. Δηλαδή, συγκεκριμένα δικαιώματα, όπως η ίδρυση μίας επιχείρησης, όπου αναμένεται το μέγιστο κέρδος, ή η διακοπή της παραγωγής, όταν αυτή δεν έχει κέρδος, μεταφέρονται στην άρχουσα ομάδα. Με αυτό τον τρόπο, η ιδιωτική περιουσία χάνει τη δύναμή της (Pollock, 1941β: 442).

Τρίτον, σχετικά με το ζήτημα της λειτουργίας της οικονομικής ζωής, όπως παραθέτει ο Pollock από το περιοδικό της Σχολής της Φρανκφούρτης, σχετικά με το ζήτημα του τετραετούς οικονομικού σχεδιασμού από τον εθνικοσοσιαλισμό με σκοπό την επιτάχυνση της παραγωγής πολεμικού εξοπλισμού: «Το ζήτημα ενός πλήρους οικονομικού σχεδίου δεν είχε ποτέ συζητηθεί σοβαρά. Τα νομοθετικά μέτρα που πάρθηκαν τα πρώτα χρόνια της εθνικοσοσιαλιστικής διοίκησης βασιζόνταν στην υπόθεση ότι το κληρονομημένο οικονομικό σύστημα θα διαρκούσε για πάντα». Δηλαδή, ουσιαστικά, δεν υπήρχε σχεδιασμένη οικονομία αλλά ο επείγον χαρακτήρας της οικονομίας του πολέμου (Pollock, 1941β: 444).

Οι λεπτομέρειες αυτής της οικονομίας αφορούσαν την αγορά, τις τιμές, και τα κέρδη. Όσο για τους δύο βασικούς τομείς της οικονομίας, τη γεωργία και τη βιομηχανία, για το μεν πρώτο (γεωργία) υπάρχει λεπτομερές σχέδιο για την οργάνωση και την πειθαρχία της αγροτικής παραγωγής και αγοράς. Όσο για τη βιομηχανική παραγωγή το γενικό πρόγραμμα αντικατοπτρίζει το βασικό στόχο της εθνικοσοσιαλιστικής οικονομίας που είναι η πλήρης απασχόληση, η μέγιστη αξιοποίηση του εθνικού εισοδήματος, η ανεξαρτητοποίηση από τις εισαγωγές, η παραγωγή των υλικών αγαθών, και του πολεμικού εξοπλισμού (Pollock, 1941β: 445). Όσον αφορά το ζήτημα του κέρδους, δεν καταργείται, αλλά υπάρχουν κέρδη για τις επιχειρήσεις. Όμως, το σύστημα του κέρδους έχει χάσει την κύρια οικονομική του λειτουργία, δηλαδή την κατεύθυνση της ροής του κεφαλαίου (Pollock, 1941β: 446).

Συνεπώς, σύμφωνα με τον Pollock, ο στόχος της ναζιστικής οικονομικής πολιτικής είναι η προσωρινή πλήρης απασχόληση χωρίς περιοδικές φάσεις οικονομικής ανάπτυξης και ύφεσης. Συνοπτικά, η οικονομική λειτουργία του εθνικοσοσιαλισμού είναι η δημιουργία ενός συστήματος όπου η αγορά αντικαθίσταται από τη διοίκηση (Pollock, 1941β: 446 & 447).

Τέταρτον, ο συγγραφέας αναφέρεται στη σχέση ανάμεσα στους κυβερνώντες και τους κυβερνώμενους. Οι ομάδες που ασκούν διακυβέρνηση επικρατούν στις μάζες μέσω της γραφειοκρατίας. Ο κανόνας ότι όλοι οι άνθρωποι είναι ίσοι απέναντι στο νόμο εξαφανίζεται και αντικαθίσταται από την μονόπλευρη τεχνική ορθολογικότητα με τα εκτελεστικά όργανα να συμπεριφέρονται όλο και περισσότερο σαν μηχανές, χωρίς ποιοτικές διακρίσεις, με στόχο τον υψηλό βαθμό ακρίβειας και υπολογισμού του κρατικού μηχανισμού (Pollock, 1941β: 447-448).

Συγκεκριμένα, η Ναζιστική Γερμανία αποτελεί ένα “εντυπωσιακό” παράδειγμα λειτουργικών μεταβολών με το παλιό θεσμικό σύστημα να έχει ακόμη κάποιες λειτουργίες (παραδείγματος χάρη, το προσωπικό του Υπουργείου Δικαιοσύνης δεν έχει αλλάξει). Η διαφορά ανάμεσα στους δημοκρατικούς και τους ολοκληρωτικούς νόμους ουσιαστικά “απλοποιείται” με τη χρήση της τρομοκρατίας σε όλα τα επίπεδα από τον Εθνικοσοσιαλισμό, ενώ, στην πραγματικότητα, δεν έχει απομείνει καμία λειτουργία από το παλιό σύστημα, πέρα από την ψευδαίσθηση ότι τίποτα δεν έχει αλλάξει (Pollock, 1941β: 448).

Πέμπτον, θα ασχοληθούμε με τον ρόλο του ατόμου στο εθνικοσοσιαλιστικό καθεστώς, το οποίο, περισσότερο από κάθε άλλο είδος διακυβέρνησης, έχει απελευθερώσει τα πιο ζωώδη ένστικτα του ατόμου. Η ωραιοποίηση της δουλειάς και του ελεύθερου χρόνου εξυπηρετούν την αύξηση της παραγωγικότητας και τη βελτίωση της αποδοτικότητάς του, ενώ το άτομο αγαπάται μόνο ως πηγή εργατικής δύναμης. Το τοίχος ανάμεσα στην ιδιωτική και τη δημόσια ζωή, που υπήρχε στη φιλελεύθερη εποχή, γκρεμίζεται από τον εθνικοσοσιαλισμό. Για αυτό το λόγο, η απώλεια της ανεξαρτησίας του ατόμου αντισταθμίζεται από την κατάργηση ορισμένων κοινωνικών ταμπού που περιορίζαν την παρορμητικότητα και τις επιθυμίες του (παραδείγματος χάρη οι διακρίσεις στις ανύπαντρες μητέρες και τα εξώγαμα, η ενθάρρυνση εξωσυζυγικών σχέσεων κ.λπ.), “προνόμια” που εξυπηρετούσαν άλλα συμφέροντα (για παράδειγμα, η απελευθέρωση των σεξουαλικών σχέσεων εξυπηρετούσε την ιμπεριαλιστική πολιτική του Τρίτου Ράιχ για την αύξηση του πληθυσμού). Εκτός από αυτό, βασικό σημείο αποτελεί το γεγονός ότι η απελευθέρωση της σεξουαλικής σφαίρας συνδέεται με την απελευθέρωση των ενστίκτων και των παρορμήσεων που λειτουργούν ενάντια στους εχθρούς του καθεστώτος, όπως η βιαιότητα ενάντια στους αδύναμους, ο αντισημιτισμός, το φυλετικό μίσος, ή τα ένστικτα που λειτουργούν για το συμφέρον των κυβερνώντων (για παράδειγμα, η μαζοχιστική υποβολή σε κάθε είδους διαταγή). Επομένως, το άτομο εγκλωβίζεται σε μία ψυχολογική δομή που εξυπηρετεί τη διαίωνιση της καταπίεσης (Pollock, 1941β: 448-449).

Τέλος, όσον αφορά το ρόλο του ατόμου, ο Pollock αναφέρεται και στο θεσμό της οικογένειας και το πώς έχει αλλάξει στη Ναζιστική Γερμανία. Στο νέο καθεστώς, η οικογένεια κατακερματίζεται και χάνει ορισμένες από τις βασικές λειτουργίες της,

όπως η οικονομική προστασία των μελών της. Ο ακρογωνιαίος λίθος της σύγχρονης κοινωνίας, η οικογένεια, καταστρέφεται, καθώς ο στόχος του νέο ιμπεριαλισμού είναι να επεκταθεί μέχρι να επιτύχει την παγκόσμια κυριαρχία. Για αυτό το λόγο, το νέο καθεστώς δημιουργεί νέο πολιτικό, νομικό, οικονομικό, και κοινωνικό πλαίσιο (Pollock, 1941β: 449).

Κλείνοντας το εν λόγω κείμενο, ο Pollock, αφού εξετάζει τις παραμέτρους του εθνικοσοσιαλιστικού κράτους, που αναφέραμε παραπάνω, επιστρέφει στο βασικό του προβληματισμό για το ποιο είναι αυτό το νέο καθεστώς και αν μπορεί να αντέξει οικονομικά. Το πρώτο σκέλος αναλύθηκε παραπάνω. Όσον αφορά το δεύτερο σκέλος, το βασικό σημείο είναι ότι το ολοκληρωτικό κράτος είναι σε θέση να εγγυηθεί ένα και μοναδικό δικαίωμα σε όλους του φυλετικούς συντρόφους του, το οποίο δεν παρέχονταν στη δημοκρατία: την οικονομική ασφάλεια στην εποχή της γενικής οικονομικής ανασφάλειας με τίμημα την ολοκληρωτική αποκτήνωση της κοινωνίας. Σε όλες τις σφαίρες της δημόσιας ζωής εφαρμόζεται η βασική αρχή του επιστημονικού management, δηλαδή η αρχή του “ορθολογισμού”. Έτσι, από καθαρά οικονομική πλευρά, δεν υπάρχουν σοβαροί κίνδυνοι για τη συνέχιση του καθεστώτος αν η Γερμανία ελέγχει την επαρκή προμήθεια των πρώτων υλών και των τροφίμων, ενώ η εξαφάνισή του στηρίζεται στην ελπίδα για στρατιωτική ήττα (Pollock, 1941β: 452-454).

Σύμφωνα με τον Pollock, σε αντίθεση με τις συνθήκες του φιλελεύθερου καπιταλισμού που δημιουργούν προβλήματα, ο κρατικός καπιταλισμός έχει τα μέσα για τον περιορισμό των προβλημάτων. Βέβαια, οι περιορισμοί στις δυνατότητες του νέου καθεστώτος υπάρχουν στη δομή της ήδη υπάρχουσας κοινωνίας και στην αντίθεση του μη ολοκληρωτικού έξω κόσμου. Το συμπέρασμα του συγγραφέα είναι ότι αν οι δημοκρατίες μπορούν να δείξουν ότι η οικονομική ασφάλεια δεν συνδέεται με την απώλεια της ελευθερίας, αλλά μπορεί να επιτευχθεί με δημοκρατικές συνθήκες, τότε μετά το καθεστώς του εθνικοσοσιαλισμού έπεται ένα νέο ανώτερο δημοκρατικό (Pollock, 1941β: 454-455)⁶.

---

⁶ Κλείνοντας, σε αυτό το σημείο, θα κάνουμε μία σύντομη αναφορά για τις δυνατότητες υπέρβασης του κρατικού καπιταλισμού και τη μετάβαση στο σοσιαλισμό στον Pollock, όπως σχολιάζονται από τους Brick και Postone, αλλά και την κριτική των συγγραφέων για τον οικονομολόγο της Σχολής της Φρανκφούρτης.

Για το πρώτο σκέλος, ο Pollock εκτιμά ότι η αύξηση της ανεργίας ή η βελτίωση του βιοτικού επιπέδου των μαζών αποτελούν βασικές παραμέτρους για την κρίση και την κατάρρευση του συστήματος. Η

2. Το Αυταρχικό Κράτος: Η Ανάλυση του Horkheimer

2.α. Εισαγωγή

Θα κλείσουμε το πρώτο “εισαγωγικό” μέρος της παρούσας εργασίας με την αναφορά μας στο κείμενο *Το Αυταρχικό Κράτος*, που έγραψε ο Horkheimer το 1940 και δημοσιεύτηκε το 1942. Ο κρατικός καπιταλισμός του Pollock (στον οποίο αναφερθήκαμε εκτενώς στο προηγούμενο κεφάλαιο) αποτελεί την υποδομή για τη σύλληψη του αυταρχικού κράτους του Horkheimer. Ο συγγραφέας συνδέει το αυταρχικό κράτος και τον κρατικό καπιταλισμό με μία αρνητική ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων. Με τα λόγια του ίδιου, ο κρατικός καπιταλισμός ήταν «το αυταρχικό κράτος του παρόντος... μία ανάσα για την κυριαρχία» (Jay, 2009: 155).

συνύπαρξη της απασχόλησης του μεγαλύτερου μέρους του πληθυσμού και του χαμηλού βιοτικού επιπέδου, θα μπορούσε να επιτείνει την κρίση και να επιφέρει τη συστημική κατάρρευση. Στο επιχείρημα του Pollock διακρίνεται μία αισιοδοξία που βασίζεται στην άποψη ότι μόνο μία διαρκής πολεμική κατάσταση θα μπορούσε να επιτρέψει τον έλεγχο των δύο αυτών μεταβλητών. Από την άλλη πλευρά, ο δημοκρατικός κρατικός καπιταλισμός θα μπορούσε να συνυπάρξει με το υψηλό βιοτικό επίπεδο των μαζών, ενώ παράλληλα αποτελεί για τον Pollock μία ασταθή και μεταβατική μορφή. Έτσι, και στις δύο περιπτώσεις, ο συγγραφέας εκτιμά ότι υπάρχουν δυνατότητες μετάβασης στο σοσιαλισμό (Postone & Brick, 1993: 220).

Για το δεύτερο σκέλος, σύμφωνα με τους Brick και Postone, ο Pollock παρουσιάζει τον κρατικό καπιταλισμό ως ιδιαίτερα στατικό, σε αντίθεση με την δυναμική που αποδίδει στα προηγούμενα στάδια καπιταλιστικής ανάπτυξης. Ενώ το στάδιο που χαρακτηρίζεται από την “προτεραιότητα της οικονομίας” (φιλελευθερισμός) είναι αντιθετικό και ρευστό, εκείνο που χαρακτηρίζεται από την “προτεραιότητα της πολιτικής” (κρατικός καπιταλισμός) δεν είναι. Ο Pollock αντιλαμβάνεται την “οικονομία” με όρους κυκλοφορίας του κεφαλαίου και επικεντρώνεται στην αγορά, όχι στην παραγωγή. Έτσι, το προϊόν είναι εμπόρευμα μόνο όταν μεσολαβεί η αγορά και οι οικονομικοί νόμοι υπάρχουν μόνο μέσα από την αγορά. Συνεπώς, η υπέρβαση της αγοράς σημαίνει κατά κάποιο τρόπο υπέρβαση του οικονομικού πεδίου. Η επιστήμη της οικονομίας χάνει τη σημασία της. Η δυναμική του ελεύθερου καπιταλισμού συνδέεται με τη ρευστότητα και τη μη προβλεψιμότητα, δηλαδή με την παρουσία της αγοράς. Αντίθετα, η σταθερότητα του κρατικού καπιταλισμού συνδέεται με το συνειδητό σχεδιασμό που εμποδίζει την αστάθεια (Postone & Brick, 1993: 221-222).

Τέλος, ο Pollock παρουσιάζει μία κοινωνία που, ενώ έχει καταργηθεί νόμος της αξίας και η ατομική ιδιοκτησία, χαρακτηρίζεται από περισσότερη καταπίεση. Για τον Pollock, η διαφορά μεταξύ μίας ταξικής και μίας μη ταξικής κοινωνίας γίνεται ζήτημα κοινωνικής ρύθμισης και οργάνωσης, ξεφεύγοντας από τον πυρήνα των οικονομικών σχέσεων (Postone & Brick, 1993: 222-223). Οι ταξικές αντιθέσεις ορίζονται στην πολιτική και όχι στην οικονομική σφαίρα (Postone & Brick, 1993: 224). Σύμφωνα με τους δύο συγγραφείς, αν, όπως ο Pollock υποστηρίζει, η αγορά και η ατομική ιδιοκτησία είναι τα βασικά χαρακτηριστικά του καπιταλισμού, η κοινωνία που περιγράφει εν απουσία τους δεν είναι καπιταλιστική. Ωστόσο, ο Pollock μιλάει για κρατικό καπιταλισμό αναφερόμενος στη σημασία του κέρδους στη συγκεκριμένη κοινωνία, αλλά και στη διατήρηση του εσωτερικού ανταγωνισμού. Όπως επισημαίνουν οι δύο συγγραφείς, ο ανταγωνισμός δεν είναι ταυτόσημος με την ταξικότητα ή την καπιταλιστική κοινωνία εφόσον υφίσταται στο σύνολο των κοινωνιών (Postone & Brick, 1993: 225).

Όπως αναφέρει ο Jay, ο Horkheimer και ο Adorno προχώρησαν πέρα από την ορθόδοξη μαρξιστική επικέντρωση στην οικονομία. Η κυριαρχία παίρνει πλέον νέα μορφή, με τη λειτουργία του ατόμου να χάνεται στο οικονομικό σύστημα των μεγάλων επιχειρήσεων. Ο κρατικός καπιταλισμός και το αυταρχικό κράτος σήμαιναν ότι η κυριαρχία γίνεται πιο άμεση χωρίς τις διαμεσολαβήσεις που χαρακτήριζαν τη φιλελεύθερη αστική κοινωνία (Jay, 2009: 256). Εκτός των άλλων, «Το Αυταρχικό Κράτος» αποτελεί και μία κριτική της τεχνολογικής ορθολογικότητας. Πιο συγκεκριμένα, οι άρχουσες ομάδες χρησιμοποιούν την τεχνολογική ορθολογικότητα ως μέσο κυριαρχίας, που ξεφεύγει, σε μεγάλο βαθμό, από την πραγματική ουσία του Λόγου. Με αυτό τον τρόπο, η ανάλυση για το φασισμό μετατοπίστηκε από τη μαρξιστική επιρροή σε μία ανάλυση της τεχνολογίας (Jay, 2009: 156). Επιπρόσθετα, αναφορικά με το παρόν έργο, μας ενδιαφέρει πώς στη βάση του κρατικού καπιταλισμού δημιουργήθηκε το αυταρχικό κράτος, αλλά και το ρόλο που έπαιξε ο κορπορατισμός και η “συνειδητή ενσωμάτωση” σε αυτή την εξέλιξη. Η ανάδειξη του εν λόγω φαινομένου αντιδιαστέλλεται με τους μηχανισμούς άμεσου ελέγχου, επιβολής, βίαιης εδραίωσης και αναπαραγωγής των μορφών κυριαρχίας, με τους οποίους είναι συνδεδεμένο το αυταρχικό κράτος.

2.β. Το Αυταρχικό Κράτος

Το Αυταρχικό Κράτος είναι ένα κείμενο με άμεσες πολιτικές αναφορές, γεγονός που το ξεχωρίζει από τα υπόλοιπα γραπτά της Σχολής της Φρανκφούρτης (βλ. Εισαγωγή, Πωλ Μπρέινς: 5-6), και, σύμφωνα με τον Jay, εκφράζει μία από τις πιο ριζοσπαστικές τάσεις της Κριτικής Θεωρίας (Jay, 2009: 157).

Κατά τη γνώμη μας, το κείμενο θα μπορούσε να χωριστεί σε δύο μέρη. Στο πρώτο μισό του κειμένου (σελίδες 8-28), στο οποίο θα επικεντρωθούμε, ο συγγραφέας αναλύει πώς δημιουργήθηκε το αυταρχικό κράτος. Το δεύτερο μισό του κειμένου, στρέφεται, κυρίως, προς κριτικές αναφορές στην μαρξική θεωρία (κριτική στη θεωρία των σταδίων, του ιστορικού υλισμού, του ντετερμινισμού κ.λπ.), που συνδέονται σαφώς με την ανάλυση περί αυταρχικού κράτους.

Εισαγωγικά, θα θέλαμε να αναφέρουμε ότι το επιχείρημα του συγγραφέα, σε γενικές γραμμές, αναδεικνύει, πέρα από την οικονομική συνιστώσα, την πλευρά του καπιταλισμού που αφορά τις κοινωνικές σχέσεις. Ο καπιταλισμός δεν εδραιώνεται μόνο με την κατοχή των μέσων παραγωγής και του κεφαλαίου, αλλά και μέσω των

παραγωγικών σχέσεων. Το κεφάλαιο, δηλαδή, δεν σχετίζεται μόνο με οικονομικούς όρους, αλλά είναι σχέσεις παραγωγής και εκμετάλλευσης. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα, η σχέση της εξουσίας και της ηγεμονίας με τις μάζες να είναι σχέση ελέγχου, άρα αποστέρησης της ελευθερίας και του προτάγματος χειραφέτησης. Αυτή η κατάσταση οδηγεί στον κρατικό καπιταλισμό, όπου το κράτος επιβάλλεται στο λαό μέσω των κομμάτων. Με αυτό τον τρόπο, αντί οι εργαζόμενοι να ελέγχουν τις σχέσεις παραγωγής, αναλαμβάνει το κράτος αυτό το ρόλο (Χορκχάιμερ, 2000: 14).⁷

Ας περάσουμε στην ανάλυση του παραπάνω επιχειρήματος. Τα στάδια που περνάει ο καπιταλισμός στον 20^ο αιώνα είναι η φιλελεύθερη οικονομία, ο μονοπωλιακός καπιταλισμός, και ο κρατικός ή δευθυνόμενος καπιταλισμός (Jay, 2009: 153)⁸. Ο κρατικός καπιταλισμός επικράτησε μέσω μιας εξελικτικής διαδικασίας, που, εκτός από την οικονομία, αποτυπώθηκε και στην κοινωνία.

Όσον αφορά το κομμάτι της οικονομίας, στον κρατικό καπιταλισμό το κράτος θα ελέγχει, θα ρυθμίζει, και θα εγγυάται το συνολικό κεφάλαιο, δηλαδή το σύνολο των αστικών συμφερόντων. Εξαιτίας της κρίσης που διήλθαν οι προηγούμενες φάσεις του καπιταλισμού, το ιδιωτικό κεφάλαιο έχασε την αξιοπιστία του, για αυτό παρουσιάστηκε η ανάγκη εγγύησης του συνολικού κεφαλαίου. Η επικράτηση, δηλαδή, του κρατικού καπιταλισμού, που επιτυγχάνεται μέσω της οικειοποίησης των μεγάλων επιχειρήσεων από το κράτος, οφείλεται στην κρίση του κεφαλαίου.⁹ Σύμφωνα με τον Horkheimer, το κράτος δημιουργήθηκε από την αστική τάξη για να διαφυλάξει τα μέσα παραγωγής από την εργατική τάξη. Από τον μονοπωλιακό καπιταλισμό, όπου ο ανταγωνισμός οδηγεί στην επικράτηση του πιο ικανού, περνάμε

---

⁷ Οι συγγραφείς Postone και Brick παρατηρούν μία αντιφατικότητα στην περιγραφή των παραγωγικών δυνάμεων, καθώς σε ορισμένα σημεία περιγράφονται ακόμα ως απελευθερωτικές και δυνάμει χειραφετητικές, ενώ σε άλλα σημεία αναδεικνύεται και μία κριτική διάσταση προς αυτές. Η επικρατούσα άποψη του Horkheimer, στο εν λόγω κείμενο, είναι ότι η ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων δεν διαχωρίζεται απαραίτητα από μία απολυταρχική πολιτική μορφή κυριαρχίας. Από την άλλη πλευρά, ο συγγραφέας υποστηρίζει ότι, παρόλο που η ανάπτυξη της παραγωγικότητας έχει αυξήσει την πιθανότητα χειραφέτησης, παράλληλα, έχει οδηγήσει σε μεγαλύτερη καταπίεση (Postone & Brick, 1993: 237-238).

⁸ Ο τελευταίος έρχεται σε αντίθεση με τα άλλα δύο στάδια, καθώς αναστέλλει την ελεύθερη αγορά υπέρ του ελέγχου των τιμών και των μισθών (Jay, 2009: 157).

⁹ Η κρίση του κεφαλαίου οφείλεται στο μοντέλο του φιλελεύθερου καπιταλισμού, κατά το οποίο η καπιταλιστική εκμετάλλευση προάγει τον ανταγωνισμό των εργατών, με αποτέλεσμα η διέξοδος από τη φτώχεια να γίνει η πρόσληψη σε κάποια επιχείρηση. Με αυτό τον τρόπο, το πλήθος των φτωχών ανθρώπων εξυπηρετούσε τις ανάγκες του κεφαλαίου. (Χορκχάιμερ, 2000: 9)

στον κρατικό καπιταλισμό, που ταυτίζεται με το αυταρχικό κράτος. Στον κρατικό καπιταλισμό, το κράτος διαχειρίζεται τις παραγωγικές δυνάμεις και η έμφαση δίνεται στο ποιος διοικεί όχι ποιος έχει το κεφάλαιο (που ήταν σημαντικό στο φιλελεύθερο καπιταλισμό).¹⁰ Αλλάζουν, δηλαδή, οι μορφές συγκρότησης της κρατικής διοίκησης (Χορκχάιμερ, 2000: 9-11 & 27)¹¹.

Όσον αφορά την κοινωνία, η αστική κυριαρχία και ηγεμονία σημαίνει και ενσωμάτωση των υποτελών τάξεων, δηλαδή παραχώρηση δευτερευόντων δικαιωμάτων, βελτίωση των συνθηκών διαβίωσης, κ.λπ. Στον κρατικό καπιταλισμό η ενσωμάτωση επιτυγχάνεται μέσω των σωματειακών οργανώσεων. Δηλαδή ο κρατικός καπιταλισμός συνδέεται στενά με τον κορπορατισμό, που πρόκειται για μορφές κρατικής συγκρότησης, οι οποίες συνδέονται με την πολιτική εκπροσώπηση επιμέρους συμφερόντων. Ειδικότερα, το επιχείρημα του Χορκχάιμερ αναφέρει ότι τα σωματεία έχουν μεγάλο μερίδιο ευθύνης για την επιβίωση του καπιταλισμού (παρά τις κρίσεις που διέρχεται). Οι εργατικές οργανώσεις δεν ανταποκρίθηκαν στο ρόλο τους και το σκοπό τους, που ήταν η γενικότερη αντίσταση σε μία ταξική κοινωνία. Τα επιμέρους συμφέροντα έκαναν αυτό το ιδεώδες να λησμονηθεί. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα, τα εργατικά σωματεία να ενσωματωθούν στους εκάστοτε μετασχηματισμούς της καπιταλιστικής οικονομίας, ώστε να βελτιώσουν τις συνθήκες διαβίωσής τους (Χορκχάιμερ, 2000: 11). Ο κρατικός μηχανισμός χρησιμοποίησε τον κορπορατισμό σαν ένα εργαλείο ελέγχου των πολιτών. Στον κρατικό καπιταλισμό, που ουσιαστικά πρόκειται για το σωματειακό κράτος, το οικονομικό σύστημα οργανώνεται από το κόμμα και τη γραφειοκρατία των εργατικών συνδικάτων (Χορκχάιμερ, 2000: 12). Με αυτό τον τρόπο, οι πολίτες «συμμετέχουν» στο κράτος

---

¹⁰ Ο σοσιαλισμός και ο καταπιεστικός κρατικός καπιταλισμός μοιράζονται την ίδια υλική βάση. Ο Horkheimer φτάνει να εξισώνει την υλικοτεχνική πρόοδο με τα αρνητικά της αποτελέσματα και, με αυτό τον τρόπο, στρέφεται σε μία πεσιμιστική οπτική της ιστορίας. Εφόσον η ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων επιφέρει τον κρατικό καπιταλισμό, η διαδικασία έλευσης του σοσιαλισμού δεν μπορεί να υπαχθεί στην ίδια διαδικασία παραγωγικής ανάπτυξης, αφού, με αυτό τον τρόπο, θα επιταχύνει την εμφάνιση του αυταρχικού κράτους. Το συμπέρασμα που μπορεί να εξαχθεί από την παραπάνω διαπίστωση είναι ότι ο Horkheimer αρχίζει να αντιλαμβάνεται την ελευθερία όχι σαν δομικά συνδεδεμένη με την ίδια την εργασία ή την ιστορική διαδικασία, αλλά ως προϊόν συνειδητής βούλησης προς αυτήν (Postone & Brick, 1993: 239)

¹¹ Όπως επισημαίνει ο συγγραφέας, παρόλο που ο κρατικός καπιταλισμός θεωρείται ως “οικονομικό αναπόφευκτο”, στην ουσία η κρίση δεν παύει να υφίσταται, η ελεύθερη αγορά καταρρέει, η ανεργία των μαζών και η αστική τάξη κυριαρχούν (Χορκχάιμερ, 2000: 10).

μέσα από σωματειακές οργανώσεις, οι οποίες είναι οργανωμένες από το κράτος και συνεπώς υποτελείς σε αυτό. Παρόλο που τα συνδικάτα φέρονται ως αυτόνομα, στην ουσία είναι κρατικά.¹²

Σε αυτό το πλαίσιο, έγιναν κάποια βήματα «προόδου» για την «ανακούφιση» του προλεταριάτου, ώστε η πραγματική του θέση να παραμείνει κεκαλυμμένη στην ταξική κοινωνία, αλλά και να υποβαθμιστεί το επαναστατικό όραμα. Αυτά τα μέτρα συμπεριελάμβαναν την κοινωνική νομοθεσία για τα εργατικά στρώματα, τους δημοκρατικούς θεσμούς εντός του εργοστασίου, και τον προσδιορισμό της εργασίας ως επάγγελμα και όχι σαν σκλαβιά (Χορκχάιμερ, 2000: 11-12).

Σχετικά με το παραπάνω μοντέλο, ο Χορκχάιμερ επισημαίνει τη διαφθορά των εργατικών σωματείων και της ηγεσίας τους. Πιο συγκεκριμένα, ο έλεγχος και η αντικατάσταση των ηγετών είναι ανύπαρκτα, με αποτέλεσμα ο ηγέτης και η κλίκα του να τείνουν προς την ανεξαρτητοποίηση εντός των ίδιων των οργανώσεων. Τα μέλη των οργανώσεων πρέπει να ακολουθούν τη γραμμή του κόμματος και να δρουν κάτω από την εξουσία του, αν θέλουν να συνεχίσουν να ανήκουν σε αυτό (Χορκχάιμερ, 2000: 12-13). Οι οργανώσεις της εργατικής τάξης και η ηγεσία τους επιδιώκουν τον πλήρη έλεγχο των πειθαρχημένων μαζών και προάγουν την εθνική, αλλά και συνολικά, την κοινωνική ενότητα (Χορκχάιμερ, 2000: 14).

Ειδικότερα, η συνένωση των σωματείων στο πολιτικό επίπεδο γίνεται μέσω των κομμάτων. Με αυτό τον τρόπο, τα κόμματα έγιναν μαζικά, ενώ το άμεσο συμφέρον του κόσμου και η βελτίωση της θέσης του να επικρατεί ανάμεσα στα αιτήματα. Έτσι, η αντιπολίτευση παύει να είναι ανταγωνιστική και έχει το ρόλο της πίεσης στο αναφορικά με τη βελτίωση των κρατικών παροχών. Το όραμα των κομμάτων είναι η ανάληψη της κρατικής εξουσίας με αποτέλεσμα την εναλλαγή στην εξουσία. Αντί την εξουσία να την πάρει ο λαός την παίρνει το κόμμα. Επομένως, η σχέση του κράτους με τα κόμματα δεν είναι ανταγωνιστική, αλλά συναινετική για την απομόνωση του κόσμου από τη λήψη αποφάσεων, που τον αφορούν. Αυτό το “μοντέλο” διακυβέρνησης οδηγεί στον κρατικό καπιταλισμό, όπου το κράτος ταυτίζεται με το κόμμα (Χορκχάιμερ, 2000: 14-16).

Επιπλέον, ακόμη ένα μέσο χειρισμού των μαζών από τον καπιταλισμό, αλλά και προϋπόθεση για την ίδρυση εργατικών σωματείων (μαζί με τη διάκριση των

¹² Ουνέσκο: «Λεξικό Κοινωνικών Επιστημών», Ελληνική Παιδεία ΑΕ, τομ. 3^{ος}, 957-958.

εξουσιών) ήταν τα συνταγματικά δικαιώματα, που κατ' επίφαση ίσχυαν για όλους τους πολίτες, γιατί, στην ουσία, ως όργανο κυριαρχίας της αστικής τάξης, ίσχυαν μόνο για την τελευταία (Χορκχάιμερ, 2000: 17 & 28).

Παρά τις παραπάνω συνθήκες, ένα κομμάτι του κόσμου αντέδρασε μέσω εξεγέρσεων και διαμαρτυριών, που εναντιώνονταν στο κονφορμιστικό πρότυπο της ηγεσίας, τη μαζικότητα του κόμματος, την πειθαρχία που προήγαγε, την καταπίεση, την εκμετάλλευση, και τη γενικότερη συστηματοποίηση και ορθολογισμό που κυριαρχούσε στην κοινωνία. Παρόλα αυτά, όμως, η αντιπολίτευση απέτυχε στο να διεκδικήσει την ελευθερία και τη χειραφέτηση. Η αντίσταση μέσω της γενικής απεργίας και της άμεσης δράσης καταπνίχτηκε με άμεσα μέτρα, όπως μισθολογικές ρυθμίσεις, που περιορίζαν την απεργία και προωθούσαν το ρεφορμιστικό μοντέλο επανάστασης. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα, η αντιπολίτευση να μετατραπεί σε γραφειοκρατικό θεσμό, δηλαδή σε κόμμα, και να ενσωματωθεί στον καπιταλισμό (Χορκχάιμερ, 2000: 15-16). Έτσι, ο ρόλος των σοσιαλιστικών οργανώσεων περιορίστηκε στην άσκηση πίεσης στην αστική τάξη για καλύτερη διακυβέρνηση (Χορκχάιμερ, 2000: 17)¹³.

Επομένως, ο συγγραφέας θεωρεί ότι η επανάσταση είναι υπόθεση των ίδιων των μαζών και δεν επιτυγχάνεται μέσω της επιβολής μιας ηγεσίας, που, εν τέλει, μπορεί να ενσωματωθεί στο σύστημα. Ο δρόμος προς την ελευθερία θα πρέπει να σημαίνει χειραφέτηση και όχι να γίνεται με συστηματοποιημένο τρόπο και να επιβάλλεται, γιατί η ίδια η ηγεσία της εκάστοτε επαναστατικής προσπάθειας μπορεί να ενσωματωθεί στον κρατικό καπιταλισμό (Χορκχάιμερ, 2000: 24). Σε τελική ανάλυση, η ελευθερία οφείλει να είναι το δικαίωμα της πάλης των τάξεων.¹⁴

---

¹³ Σύμφωνα με τους Postone και Brick, η ελευθερία που περιγράφει ο Horkheimer, η οποία, στην αρχική της σύλληψη, χαρακτηρίζεται από ντετερμινισμό, καταλήγει να είναι ακαθόριστη εξαιτίας της μη απόδοσης των ίδιων της των προϋποθέσεων. Εκτός από αυτό, ο Horkheimer φαίνεται να μην διαφοροποιεί αν οι φαινομενικά ίδιες διαδικασίες (κεντρικός σχεδιασμός της παραγωγής) προσδιορίζονται ως κρατικοκαπιταλιστικές ή σοσιαλιστικές. Αυτή η ασάφεια σχετικά με την ίδια την ιστορική εξέλιξη πηγάζει από τη σύλληψη της εργασίας ως απλής κυριαρχίας στη φύση και όχι ως κοινωνικά συγκροτημένης και οριζόμενης (Postone & Brick, 1993: 239-240).

¹⁴ Η κριτική αναφέρεται και στο κομμουνιστικό κόμμα, όπως αποκαλύπτει αργότερα το ίδιο το κείμενο (Χορκχάιμερ, 2000: 40). Οι μαρξιστές ακολουθούσαν την κομματική τακτική και ενεργούσαν στο όνομα κάποιου ανώτερου.

Όσον αφορά γενικότερα την εξέλιξη της σκέψης του Horkheimer, αποσπάται από την προγενέστερη διαλεκτική του επιστημολογία, εφόσον καταλήγει στη σύλληψη μίας αντίθεσης ανάμεσα στην

Ο Horkheimer προβαίνει σε αυτή την ανάλυση του σωματειακού κράτους, που εμπειρείχε ήδη εντός του την υπακοή και την πειθαρχία στη γραμμή της ηγεσίας, για να μας δείξει πώς περνάμε στο αυταρχικό κράτος¹⁵ (Χορκχάιμερ, 2000: 17). Ο κρατικός έλεγχος οδηγεί στο αυταρχικό κράτος. Ο κρατισμός σημαίνει ότι η υπεραξία τίθεται υπό τον κρατικό έλεγχο, εξαλείφονται οι ιδιώτες καπιταλιστές, η εξουσία ενδυναμώνεται, το πρότυπο της πειθαρχίας του εργοστασίου υπάρχει σε όλες της εκφάνσεις της κοινωνίας, και επικρατεί ο γραφειοκρατικός απολυταρχισμός (Χορκχάιμερ, 2000: 21). Επιπλέον, ο κρατισμός, που ταυτίζεται με την εξουσία γενικά, αποτελεί ένα καταπιεστικό και εξουσιαστικό μηχανισμό, όχι τόσο με οικονομικούς όρους, αλλά κυρίως με κοινωνικούς, καθώς η εκμετάλλευση αλλάζει μορφή. Στο αυταρχικό κράτος, που κυριαρχείται από τον κρατικό καπιταλισμό, ο έλεγχος της φύσης, η κατάκτηση της παγκόσμιας αγοράς, και η φασιστική πειθαρχία είναι αλληλένδετα. Τα μέσα μαζικής επικοινωνίας συμβάλλουν στην απομόνωση των ατόμων διευρύνοντας τις ταξικές διαφορές. Έτσι, κυριαρχεί η πολιτική απάθεια των μαζών, ενώ τα κόμματα της αντιπολίτευσης δεν αμφισβητούν την αρχή του αυταρχικού κράτους που προσφέρει ελπίδα στο λαό (Χορκχάιμερ, 2000: 23-26).

Παρόλα αυτά, ο συγγραφέας διακρίνει κάποια διέξοδο από το αυταρχικό κράτος, μέσω της επανάστασης, εκφράζοντας την ελπίδα της αφύπνισης των μαζών. Το μέσο του επαναστατικού μετασχηματισμού θα μπορούσαν να είναι τα εργατικά συμβούλια. Πρόκειται για οργανώσεις των εργαζομένων ανεξάρτητων και ανταγωνιστικών από το κράτος, που οικοδομούν μία “παράλληλη” κοινωνία, η οποία μπορεί να αντικαταστήσει την υπάρχουσα, όπου επικρατεί η εκμετάλλευση και η αδικία.

Όπως προαναφέραμε, από τα μισά του κειμένου και έπειτα, ο συγγραφέας περνάει σε μία σαφώς πιο θεωρητική ανάλυση, όπου αναζητά τις ρίζες του προβλήματος σε επίπεδο θεωρίας. Αρχικά, προβαίνει σε ένα παραλληλισμό-σύγκριση της μαρξικής και της κριτικής θεωρίας. Όσον αφορά τη μαρξική θεωρία, ασκεί κριτική στο

ιστορία και τη χειραφέτηση. Τείνει να εκλαμβάνει τη χειραφέτηση ως εξωτερική προς την ιστορική διαδικασία. Ενώ, πρωτύτερα, η «εργασία» και η «ολότητα» είχαν απελευθερωτικό χαρακτήρα, στο παρόν κείμενο φαίνεται να συνδέονται με την καταπίεση και την έλλειψη ελευθερίας (Postone & Brick, 1993: 241).

¹⁵ Ως αντιπροσωπευτικό παράδειγμα κρατικού καπιταλισμού ο Χορκχάιμερ θεωρεί την Γαλλική Επανάσταση και την δικτατορική μορφή που πήρε με το Ροβεσπιέρο. Υπήρχε μία τάση προς τον ολοκληρωτισμό και τελικά επικράτησε η τρομοκρατία της επανάστασης, που σημαίνει ότι η επανάσταση μετατράπηκε σε αυτό που πολεμούσε (Χορκχάιμερ, 2000: 17).

ντετερμινιστικό της χαρακτήρα, δηλαδή στα ιστορικά στάδια που περνάει η κοινωνία (ιστορικός υλισμός). Από την άλλη πλευρά, ο συγγραφέας επιχειρεί να καταρρίψει τον ντετερμινισμό της μαρξικής θεωρίας. Για την κριτική θεωρία οι συνθήκες είναι πάντα κατάλληλες για επαναστατικό σχεδιασμό και κάθε ιστορική στιγμή έχει μία συγκεκριμένη δυνατότητα (Χορκχάιμερ, 2000: 29-31). Οι αστικοί ξεσηκωμοί, ο ρεφορμισμός, και ο φασισμός συνέβαλλαν στη συντόμευση της προκαθορισμένης ανάπτυξης και του μετασχηματισμού της κοινωνίας, που θα έφερνε την επανάσταση (Χορκχάιμερ, 2000: 31-32). Το πρόβλημα της ντετερμινιστικής μαρξικής θεωρίας είναι ότι θεωρεί την πορεία προς την ελευθερία ως μία αυτοκινούμενη διαδικασία με δικούς της νόμους, όπου η κατάρρευση είναι αναπόφευκτη για την ανάπτυξη. Η ιστορία δεν ακολουθεί εξελικτική γραμμή. Ωστόσο, η συμβολή του Μαρξ είναι αδιαμφισβήτητη, καθώς αποκάλυψε την πραγματική φύση της ιδεολογίας της αστικής κοινωνίας μέσω της καπιταλιστικής οικονομίας, αποκαλύπτοντας την εξαπάτηση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, που βασίζεται στην αρχή της ανταλλαγής. Βέβαια, αυτό το επιχείρημα μπορεί να καταρριφθεί, αν λείπει η δυνατότητα της επαναστατικής πράξης, ζητούμενο της οποίας είναι ο αυτοκαθορισμός της ανθρωπότητας (Χορκχάιμερ, 2000: 33-35).

Ο κρατικός καπιταλισμός είναι ένα μεταβατικό στάδιο για την έλευση του φασισμού και είναι καταδικασμένος να καταρρεύσει, καθώς, λόγω της γραφειοκρατίας, πέφτει η παραγωγικότητα.¹⁶ Ο φασισμός έχει τις ίδιες οικονομικές καταστροφικές τάσεις με τον καπιταλισμό και είναι αποτέλεσμα της φιλελεύθερης φάσης του (Χορκχάιμερ, 2000: 38). Το αυταρχικό κράτος είναι διαλεκτικό, καθώς θα φέρει φασισμό ή ελευθερία (Χορκχάιμερ, 2000: 40).

Εν κατακλείδι, ο συγγραφέας εκφράζει το όραμά του για μία αταξική δημοκρατική κοινωνία, όπου ο λαός θα διαχειρίζεται τα μέσα παραγωγής και δεν θα υπάρχει κρατική παρέμβαση στις κοινωνικές σχέσεις, ούτε η εξουσία θα διαχειρίζεται την εργασία του λαού. Θεωρεί προβληματικό το γεγονός ότι η ελευθερία έχει παραπέσει στη σφαίρα του ουτοπικού, καθώς αυτό έχει επιφέρει την αλλοτρίωση των επαναστατών. Εξάλλου, η κριτική θεωρεί προσπαθεί να αλλάξει τη σύνδεση της θεωρίας με την μη παραγωγή πράξης (Χορκχάιμερ, 2000: 42, 47, 50-51).

---

¹⁶ Βέβαια η αύξηση της παραγωγής, που παρατηρείται στον καπιταλισμό, δεν ανταποκρίνεται στις ανθρώπινες ανάγκες, αλλά εξυπηρετεί την άρχουσα τάξη (Χορκχάιμερ, 2000: 35-36).

Μέρος Β': Αντισημιτισμός

1. Εισαγωγή: Η Σχολή της Φρανκφούρτης και ο αντισημιτισμός

Ένα από τα ζητήματα, που έχει απασχολήσει την ευρύτερη βιβλιογραφία, αφορά τη μη ενασχόληση της Σχολής της Φρανκφούρτης, έως τα τέλη της δεκαετίας του 1930, με το ζήτημα του αντισημιτισμού. Παρόλο που το συγκεκριμένο ζήτημα ξεφεύγει από τη στοχοθεσία της παρούσας εργασίας, θα αναφερθούμε, εν συντομία, σε ορισμένα στοιχεία αυτής της συγκυρίας.

Κατά τη δεκαετία του 1930, η Σχολή αρχίζει την ενασχόληση με το φαινόμενο του φασισμού, χωρίς, ωστόσο, να επιδεικνύει ενδιαφέρον για τον αντισημιτισμό. Παρόλο που υπήρχαν οι προθέσεις, καμία μελέτη του αντισημιτισμού δεν έγινε κατά την περίοδο της εξορίας (Rabinbach, 2001: 133). Έτσι, το Ινστιτούτο δεν αναφέρεται ιδιαίτερα σε γεγονότα, όπως οι νόμοι της Νυρεμβέργης, η νύχτα των Κρυστάλλων, και το σύνολο των μέτρων ενάντια στους Εβραίους (Bahr, 1984: 310). Το 1938 ξεκινούν οι μαζικοί διωγμοί των εβραϊκών μειονοτήτων στην Αυστρία και στη Γερμανία (γεγονός που πλέον καθιστά αναγνωρίσιμο το εβραϊκό ζήτημα και τον αντισημιτισμό) και το 1939 ο Horkheimer δημοσιεύει το «The Jews and the Europe». Η ουσία του εν λόγω κειμένου, όπως δηλώνεται από τον ίδιο τον συγγραφέα, είναι ότι όποιος επιδιώκει να εξηγήσει τον αντισημιτισμό, πρέπει να λάβει υπόψη του το φασισμό, και ότι, εν τέλει, δεν μπορεί να αναφέρεται στο φασισμό όποιος δε θέλει να αναφερθεί στον καπιταλισμό (εννοώντας τη σύνδεση των δύο φαινομένων). Στο κύριο σώμα του κειμένου, που στηρίζεται στην εξίσωση καπιταλισμός ίσον φασισμός ίσον αντισημιτισμός, ο σημιτισμός είναι απλά ένα επιφαινόμενο του καπιταλισμού. Η θεωρία αυτή αναλύεται σε δεκαπέντε σελίδες, ενώ, στη συνέχεια, αφιερώνονται οχτώ σελίδες στους Εβραίους, όπου αναφέρεται, κυρίως, το γεγονός ότι αναπολούν το φιλελευθερισμό του παρελθόντος και τη Βαϊμάρη. Μόνο στον αγγλικό και το γαλλικό πρόλογο του έργου αναφέρεται ότι η εξάλειψη του αντισημιτισμού είναι ταυτόσημη με την πάλη ενάντια στο αυταρχικό κράτος. Ο Horkheimer, βέβαια, θεωρούσε ότι οι δυτικές χώρες, επειδή βρίσκονταν στη φάση του πρώιμου απολυταρχισμού, δεν μπορούν να διεξάγουν ένα τέτοιο αγώνα (Bahr, 1984: 311-312).

Ωστόσο, σύμφωνα με τον Jay, ακόμη και η προγενέστερη ενασχόληση της Σχολής με το εβραϊκό ζήτημα είχε ξεκινήσει από τον Horkheimer. Μετά το θάνατό του,

εμφανίζεται μία έκδοση του έργου του με τίτλο *Dammerung* (Λυκόφως), το οποίο γράφτηκε το 1926-1931, στην οποία περιλαμβάνονται σημειώσεις και της περιόδου 1950-1969. Ενώ στην αρχική έκδοση του *Dammerung*, το εβραϊκό ζήτημα φέρεται σχεδόν να αγνοείται, στα μεταγενέστερα έργα φαίνεται η μετατόπιση του συγγραφέα και η απόδοση σημασίας σε αυτό. Άλλωστε, ο Horkheimer είναι ένας από τους επιζώντες του ολοκαυτώματος. Παρόλα αυτά, ακόμη και στο *Dammerung*, μόνο ένα κομμάτι του έργου με τίτλο «Belief and Profit» ασχολείται με τους Εβραίους. Σε αυτό το κείμενο, ο Horkheimer εξισώνει τη συμπεριφορά των Εβραίων καπιταλιστών με εκείνη των Αρείων αστών (Jay, 1986: 90).

Ο Horkheimer, και ευρύτερα η Σχολή της Φρανκφούρτης, κατά τη δεκαετία του 1930, προσπαθεί να αντιληφθεί το ρόλο των εβραίων με όρους ταξικής αντιπαράθεσης και, παρά την κατάληψη της εξουσίας από το ναζιστικό καθεστώς, ο αντισημιτισμός δεν απασχολεί έντονα τα έργα τους. Ο Adorno στην ανάλυσή του για το συνθέτη Wagner αναφέρει τον αντισημιτισμό συνδέοντάς τον με τον σαδομαζοχισμό. Ωστόσο, η πλήρης δημοσίευση της δουλειάς αυτής δεν θα έρθει πριν το 1952 (Jay, 1986: 91). Ο Bahr αναφέρεται εκτενώς στην ελλιπή ενασχόληση με το εβραϊκό ζήτημα, όπως εξελίσσεται στη Γερμανία, και τα πιθανά αίτια αυτής της συμπεριφοράς από την πλευρά των μελών του Ινστιτούτου. Τις δεκαετίες του 1940 και του 1950 μελετήθηκε στις ΗΠΑ η συμπεριφορά των εργατών απέναντι στους Εβραίους (με χρηματοδότηση της Jewish Labor Committee), η οποία δεν δημοσιοποιείται, και το φαινόμενο της αυταρχικής προσωπικότητας (για λογαριασμό της American Jewish Committee). Σε αυτό το έργο, δεν εστιάζουν κατεξοχήν στο εβραϊκό ζήτημα, αλλά ενδιαφέρονται περισσότερο για τη σχέση της προκατάληψης με την αυταρχική θεωρία εν γένει, με αποτέλεσμα ο αντισημιτισμός να είναι μία από τις πολλές θεματικές του έργου. Επομένως, το Ινστιτούτο, αρχικά, επικεντρώνεται στον αμερικανικό αντισημιτισμό της εργατικής και αστικής τάξης πριν ασχοληθεί με το γερμανικό αντισημιτισμό. Το μέλη του φαίνεται να ενδιαφέρθηκαν περισσότερο για το εβραϊκό ζήτημα, σε σχέση με τον εν δυνάμει εκφασισμό στις ΗΠΑ, παρά για το τι συνέβαινε στα γερμανικά στρατόπεδα συγκέντρωσης. Επιπλέον, εγκαταλείπουν την Κριτική Θεωρία για να χρησιμοποιήσουν τις μεθόδους και τις έννοιες της Ψυχολογίας (Bahr, 1984: 312-313)¹⁷. Για να δικαιολογήσουν την τυχόν ανάδυση του φασισμού και του

¹⁷ Σε αυτό το σημείο, θα θέλαμε να εκφράσουμε τη διαφωνία μας για το επιχείρημα του Bahr, καθώς, θα μπορούσαμε να πούμε ότι η Σχολή της Φρανκφούρτης, και, το “θεωρητικό της εργαλείο”, η Κριτική Θεωρία εξαρχής χρησιμοποιούσε τη διεπιστημονικότητα, συνδυάζοντας έννοιες και μεθόδους των

αντισημιτισμού στις ΗΠΑ, εκτιμούν ότι ο αντισημιτισμός εδράζει στον στερεοτυπικό τρόπο σκέψης, ο οποίος παραμένει και μετά την ήττα του φασισμού, όντας έκδηλος στο αμερικανικό πολιτικό σύστημα, αλλά με διαφορετική μορφή. Ο Horkheimer υποστηρίζει ότι ο αντισημιτισμός στις ΗΠΑ διαφοροποιείται από τον ευρωπαϊκό, καθώς ο πρώτος έχει το χαρακτήρα της “επιδημίας”, που μεταδίδεται ταχύρυθμα, ενώ ο τελευταίος έχει το χαρακτήρα της “ασθένειας” και τις ρίζες του στην παράδοση (Rabinbach, 2001: 135). Σύμφωνα με τους θεωρητικούς της Σχολής της Φρανκφούρτης, το τέλος του αντισημιτισμού θα έρθει μόνο με την άρνηση και το τέλος του φασισμού. Τέλος, μία πιθανή εξήγηση για την “παραμέληση” ενασχόλησης με τον γερμανικό αντισημιτισμό, που έρχεται από την πλευρά της Σχολής, είναι η άποψη που επικρατεί ανάμεσα στα μέλη της ότι στο

επίπεδο των λαϊκών μαζών οι Γερμανοί ήταν λιγότερο αντισημίτες από τους Αμερικάνους. Μετά την επιστροφή τους στην Ευρώπη το 1949, ο Horkheimer και ο Adorno αξιολόγησαν πιο ρεαλιστικά το γερμανικό αντισημιτισμό (Bahr, 1984: 317-318).

2. Η “πρώιμη” εξήγηση του αντισημιτισμού: «Οι Εβραίοι και η Ευρώπη»

Ο Max Horkheimer έγραψε το κείμενο «Οι Εβραίοι και η Ευρώπη» (*Die Juden und Europa*) στις αρχές Σεπτεμβρίου του 1939 στη Νέα Υόρκη, όπου ήταν εξόριστος, ενώ την 1^η Σεπτεμβρίου 1939 ξεκινά η εισβολή της Γερμανίας στην Πολωνία, γεγονός που, ουσιαστικά, σηματοδοτεί την έναρξη του Β' Παγκοσμίου Πολέμου. Το κείμενο δημοσιεύτηκε την ίδια χρονιά στο περιοδικό του Ινστιτούτου Κοινωνικής Έρευνας (*Zeitschriftur Sozialforschung*), που ο εξόριστος κύκλος της Σχολής της Φρανκφούρτης συνέχιζε να εκδίδει στα γερμανικά.¹⁸

Το εν λόγω κείμενο εντάσσεται στην ευρύτερη προβληματική και έρευνα της Κριτικής Θεωρίας και των εκπροσώπων της, που ασχολείται με τους λόγους της εκτροπής της σύγχρονης κοινωνίας στο φασισμό, κομμάτι του οποίου αποτελεί ο αντισημιτισμός. Σε γενικές γραμμές, το κείμενο αναλύει την διαλεκτική μαρξιστική κατανόηση του φασισμού, τις ρίζες του οποίου ο Horkheimer αναζητά στον καπιταλισμό. Σε αυτή τη φάση συγγραφής του κειμένου, όπως αναφέραμε παραπάνω,

---

Κοινωνικών Επιστημών εν γένει.

¹⁸ Max Horkheimer, *Οι Εβραίοι και η Ευρώπη*, Έρασμος, Αθήνα, 2006, σ. 7 (Εισαγωγή του μεταφραστή Φώτη Τερζάκη).

οι εκπρόσωποι της Σχολής θεωρούν ότι ο αντισημιτικός λόγος των ναζί δεν αφορά ιδιαίτερα τους εντός Γερμανίας εβραίους, όσο τους εκτός αυτής. Η θέση αυτή, την οποία ακολουθεί και ο Horkheimer, δείχνει να επαναφέρει απλά τις θέσεις του Marx για το εβραϊκό ζήτημα, με αποτέλεσμα την αντίδραση των εβραίων της Γερμανίας, που θεωρούσαν ότι η κατάσταση είναι πιο επικίνδυνη. Οι πιο ριζοσπάστες μαρξιστές δεν αντιλαμβάνονται το αντισημιτικό ζήτημα καθαυτό (εντάσσοντας το στη γενικότερη κριτική του καπιταλιστικού συστήματος), σε αντίθεση με τους ρεφορμιστές μαρξιστές. Μετά το 1950, ο Horkheimer στρέφεται προς το εβραϊκό ζήτημα και γενικότερα την κοινότητα των εβραίων (Jay, 1986: 91).

Το έργο «Οι Εβραίοι και η Ευρώπη» θα μπορούσε να χωριστεί σε δύο μέρη. Στο πρώτο και μεγαλύτερο μέρος, ο Χορκχάιμερ επιχειρηματολογεί για να δείξει ότι ο ναζισμός ή εθνικοσοσιαλισμός (ως μία μορφή φασισμού), με τον οποίο είναι άρρηκτα συνδεδεμένος ο αντισημιτισμός, και ο καπιταλισμός, ουσιαστικά, έχουν την ίδια ρίζα. Οπότε, «για να μελετήσουμε τον αντισημιτισμό πρέπει να ξεκινήσουμε από τον καπιταλισμό» και να εξετάσουμε τις αντιφάσεις του, διότι η κριτική στον καπιταλισμό σημαίνει κριτική στο φασισμό (Horkheimer, 2006: 37). Στο δεύτερο και μικρότερο μέρος, ο συγγραφέας εντάσσει πιο ξεκάθαρα στη συζήτηση το ζήτημα των εβραίων εξηγώντας τους λόγους καταδίωξης και αφανισμού τους από το φασισμό.

Αρχικά, ο συγγραφέας ασκεί κριτική στους συναδέλφους του διανοούμενους, οι οποίοι, όντας εξόριστοι σε καπιταλιστικές χώρες, είναι αναποτελεσματικοί στην κριτική τους για τον φασισμό, καθώς δεν αναδεικνύουν τα βαθύτερα αίτια και τη σχέση του με τον καπιταλισμό (Horkheimer, 2006: 38-39). Ειδικότερα, θα μπορούσαμε να διακρίνουμε την αγωνία του συγγραφέα να δείξει και να αναλύσει ότι ο καπιταλισμός περιέχει μέσα του το φασισμό και εν τέλει μεταμορφώνεται σε αυτόν. Με “οικονομικούς” όρους, η κρίση του φιλελεύθερου καπιταλιστικού συστήματος, δηλαδή, εν συντομία, ο καπιταλισμός του ελεύθερου ανταγωνισμού με τις μικρές και ανταγωνιστικές επιχειρήσεις, μετάλλαξε τον καπιταλισμό σε κρατικό και μονοπωλιακό, ενώ η ραγδαία ανάπτυξη της τεχνολογίας και της βιομηχανίας οδήγησε μεγάλα τμήματα του πληθυσμού στην ανεργία. Η φιλελεύθερη οικονομία συνέχισε να αναπαράγει τις σχέσεις κυριαρχίας, λόγω ανισοτήτων στην ιδιοκτησία, τις ταξικές διακρίσεις, και την υπεραξία, με τα συμφέροντα της αστικής τάξης, ως “υπεύθυνη” των σχέσεων παραγωγής, να αντιμάχονται τα γενικά συμφέροντα. Ο επιχειρηματίας

και παραδοσιακός κάτοχος του κεφαλαίου και των μέσων παραγωγής μετατρέπεται σε μάντζερ, μετόχους, και διευθυντές, που χειρίζονται κατακόρυφες και γραφειοκρατικά δομημένες μονάδες παραγωγής, αποκτώντας απόλυτη εξουσία, ενώ το κράτος να αναλαμβάνει την οικονομία. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα τη δημιουργία μιας μεγάλης μάζας ανέργων, η επιβίωση της οποίας εξαρτάται από το παραπάνω σύστημα παραγωγής (Horkheimer, 2006: 44-45)¹⁹.

Στην Γερμανία, η κρίση του φιλελεύθερου καπιταλιστικού συστήματος, η οποία ακολούθησε μετά την ταχύτατη εκβιομηχάνιση και τη μετατροπή της στην πρώτη εξαγωγική δύναμη στον κόσμο, συνέπεσε με το πολιτικό καθεστώς της Δημοκρατίας της Βαϊμάρης. Λόγω της σαφούς ανισοκατανομής του εισοδήματος στη γερμανική κοινωνία, η κοινωνική κυριαρχία δεν μπορούσε να διατηρηθεί με οικονομικά μέσα, δηλαδή με την ατομική ιδιοκτησία, για αυτό συνεχίστηκε με πολιτικά μέσα, δηλαδή με το φασισμό, όπου συγκαλύπτεται το γεγονός ότι η αστική τάξη συνεχίζει να κατέχει τα μέσα παραγωγής (Horkheimer, 2006: 46). Παρόλα αυτά, το γεγονός ότι ο φιλελευθερισμός ευθύνεται για τη νίκη του φασισμού είναι το χειρότερο “σενάριο”, καθώς εν δυνάμει θα μπορούσε να γίνει μια καλύτερη κοινωνία, με την έννοια της αποτίναξης της αδικίας, καθώς ο νόμος των σύγχρονων δημοκρατιών κοινωνιών δέσμευε και τους κυβερνώντες (Horkheimer, 2006: 66).

Σύμφωνα με τον Horkheimer, τα άτομα εκφράστηκαν ορθολογικά με την προσαρμογή τους στο φασισμό, καθώς με αυτό τον τρόπο εξασφάλισαν μακροπρόθεσμες δυνατότητες οικονομικής επιβίωσης. Ο άλλος δρόμος ήταν η πείνα και η εξαθλίωση. Με αυτό τον τρόπο, η εξάλειψη της ανεργίας αποδείχθηκε αποτελεσματικότερη από τη δημοκρατία. Το φασιστικό καθεστώς προώθησε στο έπακρο το ατομιστικό στοιχείο της αστικής κοινωνίας, σύμφωνα με το οποίο “η ευτυχία του ατόμου συνυφαίνεται αναγκαστικά με τη δυστυχία του άλλου” (Horkheimer, 2006: 54). Αυτός είναι και ένας από τους λόγους που οι μάζες ανέχονταν το φασισμό: ήλπιζαν στην κατάκτηση πλούτου “από τα γύρω ασήμαντα κράτη”. Το μόνο αντάλλαγμα, που τους ζητούσε ο φασισμός, ήταν “η πειθαρχία και η ετοιμότητά τους για θυσία” (Horkheimer, 2006: 56)²⁰.

---

¹⁹ Σε αυτό το σημείο, συμπυκνώνουμε “βίαια” τα περί κρίσης του φιλελεύθερου καπιταλισμού, καθώς αναφερθήκαμε εκτενώς στη μετάβαση στον κρατικό καπιταλισμό στο ξεχωριστό κεφάλαιο της εργασίας για τη θεωρία του Pollock, την οποία “δανείζεται” ο Horkheimer.

Ωστόσο, ο Horkheimer, παρά την πεσιμιστική αίσθηση που μένει στον αναγνώστη, θεωρεί ότι το κοινό συμφέρον των θυμάτων της εκμετάλλευσης, παρόλο που αναγνωρίζεται δύσκολα, είναι αρκετά ισχυρό, ώστε οι λαοί να μπορούν να υπηρετήσουν τη δική τους ευτυχία αποτινάζοντας την αδικία από την κοινωνία (Horkheimer, 2006: 48 & 54).

Όσον αφορά τον αντισημιτισμό, υπήρξε η χειρότερη ίσως πλευρά του γερμανικού ναζισμού. Παρά τις διακηρύξεις των υποστηρικτών του αντισημιτισμού, τα φυλετικά και τα θρησκευτικά χαρακτηριστικά των εβραίων (ο αντισημιτισμός ξεκίνησε ως θρησκευτική προκατάληψη) δεν αποτελούσαν την ουσιαστική αιτία καταδίωξής τους. Οι εβραίοι συμβόλιζαν το εμπόριο, εντός της δομής της παραγωγικής διαδικασίας, και ήταν πετυχημένοι στον καπιταλισμό. Με τα νέα δεδομένα, δηλαδή την κατάρρευση του φιλελεύθερου καπιταλισμού, και την μορφή που παίρνει η δομή της οικονομίας, η εμπορευματική κυκλοφορία “τίθεται εκτός παιχνιδιού”. Επομένως, η κατάσταση των εβραίων σχετίζεται με τη ρευστότητα της σφαίρας της κυκλοφορίας, όπου και είναι ιδιαίτερα δραστήριοι (Jay, 1986: 91). Οι εβραίοι εξοντώθηκαν από την ίδια τους την ηθική, αυτής της οικονομικής ισχύος (Horkheimer, 2006: 60-61).

Ωστόσο, αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι ο συγγραφέας δεν θεωρεί τους Εβραίους σαν μία ενιαία μάζα, καθώς κριτικάρει τους αστούς Εβραίους, που ζουν στο εξωτερικό, οι οποίοι δυσφορούν με τους πρόσφυγες Εβραίους φοβούμενοι μην χάσουν τα προνόμιά τους. “Ο τρόμος ότι ούτε οι πλούσιοι δεν είναι πλέον ασφαλείς” κυριαρχεί (Horkheimer, 2006: 62-63). Σε αυτό το σημείο διακρίνουμε την αναπόληση του φιλελευθερισμού, με τη μορφή που είχε στο παρελθόν, και της Βαϊμάρης από τους Εβραίους (Bahr, 1984: 312)²¹.

Άρα, θα λέγαμε ότι ο εβραϊσμός συμπυκνώνει την κυριαρχία της φιλελεύθερης αγοράς. «Τα θύματα δεν είναι στο κάτω-κάτω τόσο αθώα» (Horkheimer, 2006: 62), καθώς οι Εβραίοι επέβαλλαν τη θέση τους λόγω της οικονομικής τους ισχύος, που ήταν πρότυπο καπιταλιστικής συμπεριφοράς. Όταν ο καπιταλισμός και το μοντέλο

²⁰ Για την ευρύτερη σημασία της θυσίας των εβραίων στη λογική της Σχολής της Φρανκφούρτης θα γίνει αναφορά παρακάτω, καθώς προκύπτει κυρίως από την επόμενη ενότητα για τη Διαλεκτική του Διαφωτισμού.

²¹ Επιπλέον, στο *Dammerung*, στο κεφάλαιο που γίνεται αναφορά στους Εβραίους, ο Horkheimer εξισώνει τη συμπεριφορά των Εβραίων καπιταλιστών με εκείνη των αρείων αστών. Τη δεκαετία του 1930, ο Horkheimer (και ευρύτερα οι εκπρόσωποι της Σχολής) προσπαθεί να αντιληφθεί το ρόλο των Εβραίων με όρους ταξικής αντιπαράθεσης (Jay, 1986: 90-91).

της εμπορευματικής παραγωγής περιήλθε σε κρίση, οι εκπρόσωποί του τέθηκαν στο στόχαστρο.

Συμπερασματικά, θα λέγαμε ότι σε αυτό το κείμενο ο Horkheimer δείχνει τους λόγους ανάδειξης του φασισμού, γεγονός που δεν έγινε νομοτελειακά (μετά τον καπιταλισμό έρχεται ο φασισμός). Πιο συγκεκριμένα, ο φασισμός ήταν μία ευρύτερη κοινωνική συμμαχία με συγκροτημένη πρόταση που μπορούσε να εγγυηθεί το ξεπέραςμα της κρίσης του καπιταλισμού, ενώ, την ίδια στιγμή, απουσίαζε ένα διαφορετικό σχέδιο ξεπεράσματος της αδικίας. Το υλικό συμφέρον του κόσμου εκφράζονταν μέσα από το φασισμό, που εξαπλώθηκε σε μαζικό εθνικιστικό ρεύμα. Αυτό που θέλει να δείξει ο συγγραφέας είναι πως όταν, μέσα από τις κοινωνικές και ατομικές πρακτικές, ο κόσμος, που έχει μάθει στις ιδεολογίες και τις πρακτικές του καπιταλισμού, μπορεί να δεχτεί και το φασισμό.

3. Η “ύστερη” εξήγηση του αντισημιτισμού: *Διαλεκτική του Διαφωτισμού*

Όπως δηλώνει και ο τίτλος του κεφαλαίου της *Διαλεκτικής του Διαφωτισμού*, με το οποίο θα ασχοληθούμε, «Στοιχεία του αντισημιτισμού, τα όρια του διαφωτισμού», η ανάλυση του Horkheimer και του Adorno αφορά ορισμένα στοιχεία του αντισημιτισμού και όχι μία εξαντλητική ανάλυσή του (Ιακώβου, 2008: 11-12). Το κεφάλαιο χωρίζεται από τους δύο συγγραφείς σε επτά παραγράφους (στην πρώτη έκδοση του 1944 υπήρχαν έξι παράγραφοι, ενώ η έβδομη προστέθηκε το 1947), η κάθε μία από τις οποίες, θα μπορούσαμε, εκ πρώτης όψεως, να πούμε ότι επικεντρώνεται σε μία πλευρά του αντισημιτισμού (ψυχολογική, οικονομική, θρησκευτική, φροϊδική, θρησκευτική), εξετάζοντας το φαινόμενο από μία διαφορετική σκοπιά, ώστε να εξηγηθεί η προέλευσή του. Αυτός ο “διαχωρισμός”, σε καμία περίπτωση δεν σημαίνει ότι κάθε παράγραφος παρουσιάζει το φαινόμενο του αντισημιτισμού με μονοδιάστατο τρόπο, καθώς, και σε αυτό το κείμενο, η διεπιστημονική προσφορά της Σχολής της Φρανκφούρτης αξιοποιείται, με την έννοια ότι η ανορθολογική πλευρά του φασισμού δεν εξηγείται μόνο από την πολιτική ανάλυση, όπως συνέβη στην “πρώιμη” εξήγηση. Από την άλλη πλευρά, αντιλαμβανόμαστε ότι η κάθε παράγραφος δεν εξηγεί μία από τις πλευρές του αντισημιτισμού. Η πολυπλοκότητα του φαινομένου του αντισημιτισμού φαίνεται και από το γεγονός ότι τα επιχειρήματα διαπλέκονται, αναπτύσσονται σε επόμενες παραγράφους και, ως εκ τούτου, δεν θα έπρεπε κάθε παράγραφος να αντιμετωπίζεται

χωριστά, αλλά να εφαρμόζεται η διεπιστημονική προσέγγιση. Στην παρούσα εργασία, θα επιχειρήσουμε, όσο μπορούμε, να μην ακολουθήσουμε γραμμικά την κάθε μία θέση, αλλά να κατανοήσουμε αυτή τη διαπλοκή. Όσον αφορά το δεύτερο σκέλος του τίτλου (*τα όρια του διαφωτισμού*), ο αντισημιτισμός καθιστά εμφανή τα όρια του διαφωτισμού, καθώς στον αντισημιτισμό της Ναζιστικής Γερμανίας επικρατεί η απόλυτη ανορθολογικότητα, και, ως εκ τούτου, η οποιαδήποτε διαλεκτική κριτική καθίσταται αδύνατη (Ιακώβου, 2008: 12).

Στην εργασία αυτή, όπως προαναφέραμε στην Εισαγωγή, θα στηριχτούμε σε δύο αναλύσεις του αντισημιτισμού («Οι Εβραίοι και η Ευρώπη»-1939 και *Διαλεκτική του Διαφωτισμού*-1944). Αναφορικά με τον χαρακτηρισμό “ύστερη” εξήγηση του αντισημιτισμού, στη *Διαλεκτική του Διαφωτισμού* αντιλαμβανόμαστε ότι κάτι έχει αλλάξει σε σχέση με την πρόιμη εξήγηση του αντισημιτισμού («Οι Εβραίοι και η Ευρώπη»), η οποία παύει να είναι επαρκής, καθώς επικεντρώνεται, κυρίως, σε πολιτικοοικονομικούς όρους. Σε αυτό το κείμενο, ο Horkheimer υποβιβάζει τον αντισημιτισμό σε ένα επιφανόμενο μίας βαθύτερης ιστορικής διαδικασίας. Οι εβραίοι καθίστανται περιτοί εξαιτίας του υποβιβασμού του ρόλου της αγοράς-κυκλοφορίας στο καθεστώς του απολυταρχισμού (Rabinbach, 2001: 135). Αντίθετα, η *Διαλεκτική του διαφωτισμού* δεν τοποθετεί τις οικονομικές διαδικασίες ως την κατεξοχήν βάση της αντισημιτικής συμπεριφοράς, παρόλο που, όπως θα δούμε, κυρίως στην τρίτη παράγραφο, αναπτύσσονται επιχειρήματα για την εξήγηση του αντισημιτισμού με όρους οικονομίας. Στα «Στοιχεία του αντισημιτισμού», λοιπόν, ακόμη και ο οικονομικός χαρακτήρας του αντισημιτισμού αποκτά μία διανοητική απεικόνιση, με την έννοια ότι ο ναζισμός παρουσιάζεται να χρησιμοποιεί τους εβραίους ως μισητή αντανάκλαση του καπιταλισμού (Rabinbach, 2001: 135). Σε αυτό το κεφάλαιο, αναδεικνύονται οι ιστορικοί όροι, υπό τους οποίους η επιθυμία ακολουθεί το δρόμο του αντισημιτισμού. Πρόκειται για την ανορθολογική πλευρά του αντισημιτισμού, που δεν εξηγείται από την πολιτική ανάλυση.

Τα σημεία της προόδου είναι κυρίως δύο: πρώτον ο Horkheimer και ο Adorno θεωρούν το επιχείρημα για τον οικονομικό ρόλο των εβραίων ανεπαρκές για την εξήγηση του αντισημιτισμού. Το εν λόγω επιχείρημα του Horkheimer το 1939 (στο οποίο αναφερθήκαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο) συνοψίζεται ως εξής: η μείωση της σπουδαιότητας της σφαίρας της κυκλοφορίας, λόγω του άμεσου ελέγχου της από την

άρχουσα τάξη στο στάδιο του κρατικού καπιταλισμού, επιτρέπει ή μάλλον καθιστά αναπόδραστες τις διώξεις των εβραίων, εφόσον κυριαρχούν στη σφαίρα αυτή (Ιακώβου, 2008: 13). Δεύτερον, αναγνωρίζουν την έλξη, που ασκεί ο αντισημιτισμός στις μάζες, και διερευνούν τον τρόπο, με τον οποίο διαμορφώθηκε η φαντασίωση περί εβραίου. Όπως αναφέρουν, «η αριοποίηση της εβραϊκής ιδιοκτησίας, από την οποία επωφελήθηκε κυρίως μόνο η ανώτερη τάξη, δεν ήταν για τις μάζες του Τρίτου Ράιχ μεγαλύτερη ευλογία απ' ό,τι η πενιχρή λεία για τους Κοζάκους που απειλώντας με πυρκαγιές λεηλατούσαν τις εβραϊκές συνοικίες. [...] Ο αντισημιτισμός αποδείχθηκε άτρωτος απέναντι στη σκέψη πως είναι ασύμφορος» (Χορκχάιμερ & Αντόρνο, 1996: 280-281). Κατά τους Horkheimer και Adorno, ο αντισημιτισμός των μαζών εξηγείται στη βάση δύο χαρακτηριστικών ή παράδοξων: πρώτον στο χαρακτηριστικό-παράδοξο της «οικονομικής ματαιότητας», που αναφέρεται στη δεύτερη παράγραφο και ερμηνεύεται ως εξής: ο αντισημιτισμός «δεν βοηθάει τους ανθρώπους, αλλά προωθεί την τάση τους για εξόντωση» (Χορκχάιμερ & Αντόρνο, 1996: 280). Δεύτερον, αυτή η τάση δεν έχει όρια, σκοπό ή νόημα και είναι τυφλή (Ιακώβου, 2008: 14). Σε αυτό το σημείο θα μπορούσαμε να σχολιάσουμε ότι ο εμπλουτισμός, θα λέγαμε, των επιχειρημάτων στην “ύστερη” φάση εξήγησης σχετίζεται άμεσα με το γεγονός ότι το 1944 έχουν φανεί οι τρομακτικές συνέπειες του πολέμου, γεγονός που δεν είχε συμβεί το 1939.

Για να εξηγήσουν αυτή την σκοτεινή, θα λέγαμε, πλευρά του αντισημιτισμού, δηλαδή τη βαναυσότητα, τη βιαιότητα, και εν τέλει την τάση για αφανισμό, οι δύο συγγραφείς χρησιμοποιούν τις έννοιες της μίμησης και της προβολής, οι οποίες είναι αλληλένδετες (Ιακώβου, 2008: 14).

Η έννοια της μίμησης περιγράφεται, κυρίως, στη δεύτερη και την πέμπτη παράγραφο. Οι δύο συγγραφείς αναφέρουν ότι η έλλειψη σκοπού στις πράξεις των αντισημιτών, η οποία συνεπάγεται την ολική τους τύφλωση, έχει ως αποτέλεσμα τις μαζικές δολοφονίες εβραίων. Για τους εθνικοσοσιαλιστές, οι Εβραίοι είναι εκπρόσωποι της μίμησης, και με αυτή την έννοια, βρίσκονται πιο κοντά στη φύση. Παρόλο που ο διαφωτισμός και το υλικό του αντίκτυπο, η σύγχρονη κοινωνία, αντιλαμβάνεται την κυριαρχία της φύσης ως καταστροφή και προσπαθεί να την τιθασεύσει, υπάρχει ένα υπόρρητο αίτημα συμφιλίωσης. Στη φιλελεύθερη κοινωνία, οι εβραίοι έχουν ιδιοκτησία χωρίς να έχουν εξουσία. Εξάλλου, αυτή ήταν και η υπόσχεση του

διαφωτισμού και των δικαιωμάτων που ευαγγελιζόταν: η ύπαρξη ευτυχίας ακόμη και χωρίς την κατοχή εξουσίας. Όμως, οι μάζες καταλαβαίνουν την εξαπάτηση του διαφωτισμού περί ευτυχίας. Το σύγχρονο μίσος για τον εβραίο συνδέεται με την επιστροφή της αρχαϊκής παρόρμησης στη μίμηση, στην καταπιεστική της, όμως, εκδοχή (Rabinbach, 2001: 143). Ο εβραίος έχει κάτι από τη μίμηση-“το ξένο”-που θυμίζει τη γη της επαγγελίας, την οποία αναπολεί ο σύγχρονος κόσμος, που ποτέ δεν κατάφερε να ολοκληρώσει την επώδυνη διαδικασία εκπολιτισμού. Η μη κυριαρχία της φύσης θα σήμαινε την πραγματική ευτυχία, ενώ η υφιστάμενη εδώ και αιώνες κυριαρχία της φύσης συνεπάγεται μία ψεύτικη ευτυχία. Σύμφωνα με τον Rabinbach, για την εν λόγω ανάλυση στη *Διαλεκτική του διαφωτισμού*, οι εβραίοι δεν είναι δεμένοι με τη γη και πάντα λειτουργούν ανατρεπτικά προς τα κυρίαρχα πρότυπα της πολιτισμένης ζωής: σπίτι, οικογένεια, εργασία. Η εικόνα τους αντιπροσωπεύει ένα στάδιο της ανθρωπότητας, το οποίο δεν γνωρίζει ακόμη την εργασία. Οι εβραίοι, δηλαδή, δεν αντιπροσωπεύουν τους πυλώνες της προόδου ή τους εκπροσώπους του διαφωτισμού, αλλά την άρνηση του εκπολιτισμού και της εργασίας. Το ταμπού σε αυτή την απεικόνιση είναι το ταμπού της ανάκλησης (με την έννοια της αναπόλησης) μιας νομαδικής ύπαρξης (Rabinbach, 2001: 143). Η θανάτωση του εβραίου είναι μία μορφή εκδίκησης του πολιτισμού επί της φύσης. Ο αντισημιτισμός είναι το τελευταίο κοινωνικό καταφύγιο της μιμητικής παρόρμησης, όπου η αρχέγονη επιθυμία της επιστροφής στη μιμητική πράξη της θυσίας βρίσκει την απόλυτη εκπλήρωσή της. Οι εβραίοι ενσωματώνουν τόσο τη διαδικασία του πολιτισμού, όσο και τις αμαρτίες του καπιταλισμού. Ο φασισμός είναι εχθρικός προς τους εβραίους, οι οποίοι αντιπροσωπεύουν «την ευτυχία χωρίς εξουσία, μισθούς χωρίς δουλειά, ένα σπίτι χωρίς σύνορα, μία θρησκεία χωρίς μύθο» (Rabinbach, 2001: 144-145).

Επιπρόσθετα, αναφορικά με το ρόλο της μίμησης, οι δύο συγγραφείς, στην πέμπτη παράγραφο, χρησιμοποιούν τον όρο «υπερευαισθησία» για να δείξουν τον ψυχολογικό μηχανισμό, που “ενεργοποιείται” με τον φόβο της επιστροφής σε μία πρωταρχική φυσική κατάσταση, φόβος που υπήρχε πριν το διαφωτισμό, και, ουσιαστικά, αποτελεί πρόβλημα της ανθρώπινης φύσης εν γένει²². Επειδή η

²² Ήδη από τον πρόλογο και την εισαγωγή της *Διαλεκτικής του Διαφωτισμού*, όπου οι δύο συγγραφείς παρουσιάζουν τη θεωρητική κατεύθυνση που θα ακολουθήσουν, εκτός από το ζήτημα της ριζικής κριτικής του διαφωτισμού (με την έννοια της προοδεύουσας ή έλλογης σκέψης (Χορκχάιμερ & Αντόρνο, 1996: 29)), για τον οποίο θεωρούν ότι δεν έχει ξεφύγει από το μύθο, τίθεται το ζήτημα της διαμόρφωσης ταυτότητας με βάση το ένστικτο της αυτοσυντήρησης (που αναλύεται εκτενώς στο

“υπερευαισθησία” χρησιμοποιείται ως βασικό επιχείρημα από τους αντισημίτες, οι δύο συγγραφείς προχωρούν στην αποδόμηση του εν λόγω όρου, μετατρέποντάς τον, καταρχάς, σε έννοια, βήμα που θεωρείται σημαντικό για την κοινωνική χειραφέτηση και την απαλλαγή από τα φασιστικά ιδεώδη. Η έννοια της “υπερευαισθησίας” σχετίζεται με το ειδικό, το πολιτισμένο, ενώ αποστρέφεται το γενικό και το φυσικό. Ό,τι δεν συνάδει με το κοινωνικά χρήσιμο, σκόπιμο, και αποδεκτό, δηλαδή δεν ακολουθεί τις επιταγές του σύγχρονου πολιτισμού, τείνει να περιθωριοποιείται και εν τέλει να εξοβελίζεται. Όσο το υποκείμενο αντιδρά στην “υπερευαισθησία” και τον αντισημιτισμό, χάνει, εν μέρει, την κυριαρχία πάνω στη φύση και εξομοιώνεται προς αυτή. Επομένως, είναι κάτι το επικίνδυνο. Μία μορφή προστασίας, που χρησιμοποιεί

πρώτο κεφάλαιο για τον Οδυσσέα). Θεωρούμε ότι σε αυτό το σημείο, ο Horkheimer και ο Adorno επαναφέρουν το ζήτημα, που είχαν θίξει στην εισαγωγή του βιβλίου, για το θεμελιώδες πρόβλημα της ανθρώπινης φύσης και της έλλογης σκέψης, το οποίο αφορά το πρωταρχικό βίωμα του φόβου προς την αφηρημένη δύναμη που κυριαρχεί, δηλαδή τη φύση. Η μη διάκριση και η κοινή ρίζα μύθου και διαφωτισμού, ως μία κριτική του πολιτισμού, είναι η βασική θεματική, στην οποία στηρίζουν το επιχείρημά τους οι δύο στοχαστές (Χορκχάιμερ & Αντόρνο, 1996: 36). Η ιστορία υπόκειται σε μία “διαλεκτική”, καθώς ο διαφωτισμός έχει επιφέρει αύξηση της καταπίεσης και όχι απελευθέρωση, όπως αρχικά στόχευε (σε όλη τους την ανάλυση αντανακλάται η εμπειρία του φασισμού). Η πορεία του ευρωπαϊκού πολιτισμού δείχνει ότι ο πολιτισμός οπισθοδρόμησε προς τη μυθολογία (Χορκχάιμερ & Αντόρνο, 1996: 22 & 25).

Αυτό το ζήτημα επανέρχεται και στην πέμπτη παράγραφο των “Στοιχείων του Αντισημιτισμού”, όπου οι δύο συγγραφείς υποστηρίζουν ότι η ανθρώπινη σκέψη και πράξη γεννιούνται μέσα από την πρωτόγονη και θεμελιώδη εμπειρία του φόβου, η οποία προκαλείται από τις ανεξέλεγκτες φυσικές δυνάμεις που απειλούν την αυτοσυντήρηση (Χορκχάιμερ & Αντόρνο, 1996: 23-24). Η πρώτη αμυντική κίνηση του ανθρώπου είναι η μίμηση (ως εξομοίωση του υποκειμένου με αυτό που το απειλεί). Για αυτό το λόγο, ο μύθος είναι ο διαφωτισμός της εποχής του, καθώς επιτελεί μίμηση με βάση τη γνώση, προσπαθώντας να κατανοήσει τις δυνάμεις που τον κατακλύζουν και να μπορέσει να τις χειριστεί καλύτερα. Σύμφωνα με τις παρατηρήσεις του Honneth, ο Horkheimer και ο Adorno περιγράφουν τη διαδικασία απελευθέρωσης του ανθρώπινου είδους από τα ένστικτά του ως μία σταδιακή αντικατάσταση των μιμητικών τρόπων συμπεριφοράς από την εργασία. Οι δύο συγγραφείς στηρίζουν την ανάλυσή τους σε μία ανθρωπολογική αρχή. Οι άνθρωποι αποστασιοποιούνται από τη φύση για να προβάλλουν τον εαυτό τους σε αυτή, ώστε να κατανοήσουν τον κυριαρχούμενο ρόλο τους απέναντί της. Για αυτό το εγχείρημα, η έννοια είναι το ιδεατό εργαλείο που εφαρμόζεται παντού (Honneth, 1991: 39-40).

το άτομο απέναντι στην “επικίνδυνη” κυριαρχία της φύσης, είναι η εξομοίωση προς αυτή (Χορκχάιμερ & Αντόρνο, 1996: 295-296).

Όλη αυτή η πορεία του ανθρώπινου πνεύματος (από τη μίμηση στον ορθό λόγο), όπως καταλήγουν και στην πέμπτη παράγραφο, «είναι όρος ύπαρξης του πολιτισμού» (Χορκχάιμερ & Αντόρνο, 1996: 297) με όλο το κοινωνικό πλαίσιο να συμβάλλει στην αναπαραγωγή της εργατικής δύναμης με όρους πραγματοποίησης (κατά Lukacs), καθώς ξεδιπλώνεται σε όλες τις κοινωνικές και ατομικές εκφάνσεις. Όλη η δομή της κοινωνίας είναι φτιαγμένη με τέτοιο τρόπο, ώστε να μην υπάρχει οπισθοδρόμηση σε προηγούμενα στάδια πολιτισμού. Με αυτό τον τρόπο, διαμορφώνεται και η ατομική ταυτότητα, ώστε να μεταβεί από μιμητικούς και μαγικούς τρόπους συμπεριφοράς στην ορθολογική σκέψη. Η εναρμόνιση του ανθρώπου με τη φύση δίνει τη θέση της στη συγκρότηση της ζωής με βάση την έννοια, ένα νοητικό κατασκευάσμα που συνδυάζει διαφορετικά χαρακτηριστικά «κάτω από το όμοιο». Η όλη διαδικασία δημιουργίας της έννοιας, ως προσπάθεια παραμόρφωσης των πραγμάτων για χάρη της εξομοίωσης, αποτελεί μία κατάσταση που προκαλεί φόβο, καθώς το εκάστοτε «πράγμα» υφίσταται βία για να προσαρμοστεί στο «καλούπι» της έννοιας. Οι δύο συγγραφείς παρουσιάζουν την κυριαρχία της φύσης με τη μορφή ενός κυκλικού «σχήματος». Η σύγχρονη κοινωνία ενσωματώνει τον τρόπο απέναντι στη φύση, που υπερβαίνει το άτομο, ως καταναγκασμό σε όλες τις εκφάνσεις της ζωής, ο οποίος, με τη σειρά του, στα άτομα παίρνει τη μορφή της αυτοσυντήρησης, επιστρέφοντας στη φύση ως κυριαρχία πάνω της (Χορκχάιμερ & Αντόρνο, 1996: 297-298).

Συνεχίζοντας το επιχείρημα για την προέλευση του διαφωτισμού από τη μίμηση (ακόμη και η ύψιστη επιστήμη των Μαθηματικών στηρίζεται στη μίμηση και την επανάληψη) θεωρούν ότι ο σύγχρονος κόσμος δεν έχει ξεχάσει ότι προέρχεται από τη μίμηση, με αποτέλεσμα να επιστρέφει σε αυτή. Προς επίρρωση αυτού του επιχειρήματος, οι δύο συγγραφείς ενσωματώνουν μία φροϋδική ανάλυση της κοινής ρίζας μύθου και διαφωτισμού, όπου η εξέταση των ανθρώπινων συμπεριφορών και σχέσεων επικυρώνει την μιμητική τους προέλευση (Χορκχάιμερ & Αντόρνο, 1996: 298-299). Πιο συγκεκριμένα, στις νέες κοινωνικές και παραγωγικές συνθήκες, η επιβίωση επιβάλλει το να ξεχάσει το άτομο από πού προέρχεται (Χορκχάιμερ & Αντόρνο, 1996: 300). Στην ουσία, σύμφωνα με τους δύο συγγραφείς, οι ψυχροί υπολογισμοί των επιχειρήσεων στον καπιταλισμό, των οποίων μοναδικός στόχος

είναι το κέρδος, και η μορφή των στρατοπέδων συγκέντρωσης, αποτελούν δύο όψεις του ίδιου νομίσματος. Η άκρατη και απόλυτη εξουσία, που εφαρμόζεται σε ανυπεράσπιστα θύματα, δηλώνει το φόβο προς την εξουσία, ο οποίος θα μπορούσε να παραλληλιστεί με το φόβο για τα στοιχεία της φύσης και την ανάγκη τιθάσευσής τους. Οι εβραίοι προξενούν την επιστροφή σε μιμητικούς τρόπους συμπεριφοράς, για αυτό τους φοβούνται και τους εξουσιάζουν, προσποιούμενοι να αγνοούν ότι μίμηση και διαφωτισμός έχουν κοινή ρίζα. Το κίνητρο του αντισημιτισμού είναι η “υπερευαισθησία”, όρος αντίθετος από την ελευθερία και την χειραφέτηση. Η ψυχική ενέργεια του αντισημιτισμού αποτελεί μία μορφή “υπερευαισθησίας”. Ουσιαστικά, οι φασίστες υποκύπτουν σε μιμητικούς τρόπους συμπεριφοράς, παρόλο που, φαινομενικά, πολεμούν αυτούς και τους εκπροσώπους τους, δηλαδή τους εβραίους, τους οποίους μιμούνται, γιατί οι εβραίοι θυμίζουν την επιστροφή σε παλαιότερα στάδια πολιτισμού, δηλαδή στη μίμηση (Χορκχάιμερ & Αντόρνο, 1996: 301). Η δομή ολόκληρου του συστήματος του φασισμού και του κόμματος (πειθαρχία, τήρηση των τύπων, στολές) είναι τόσο ανορθολογική που, ουσιαστικά, επιστρέφει στη μιμητική συμπεριφορά (μαγικές πρακτικές).

Στη συνέχεια, η συζήτηση επιστρέφει στον ολοκληρωτισμό, όπου περιγράφεται η αναγκαιότητα ύπαρξης του αντισημιτισμού στο φασισμό (Χορκχάιμερ & Αντόρνο, 1996: 303). Προς το τέλος του πέμπτου μέρους, παρόλο που οι δύο συγγραφείς είχαν υποστηρίξει ότι τα θύματα είναι μεταξύ τους ανταλλάξιμα, δηλαδή η στοχοποίηση των εβραίων ήταν τυχαία και ότι στη θέση τους θα μπορούσε να βρίσκεται οποιαδήποτε άλλη μειονότητα (Χορκχάιμερ & Αντόρνο, 1996: 314), απαντούν στο εξής ζήτημα: γιατί επιλέχθηκαν τελικά οι εβραίοι για εξόντωση από το φασισμό. Μέσα από το επιχείρημα της αναγκαιότητας του αντισημιτισμού στο φασισμό, επιχειρείται να απαντηθεί και ο τρόπος δημιουργίας της “υπερευαισθησίας”, ζήτημα που είχε τεθεί στην αρχή του πέμπτου μέρους. Η εξήγηση που δίνουν οι Horkheimer και Adorno για την επιλογή των εβραίων ως απειλής, που πρέπει να αφανιστεί, και την αναγκαιότητα ύπαρξής τους στο φασισμό είναι η ταύτιση τους με τη φύση και η προβολή σε αυτούς του σταδίου της μίμησης. Δεν αρκούσε η οικονομική επιφάνεια των εβραίων για να τους προστατέψει. Σε αυτό το σημείο, αντιλαμβανόμαστε τη “μετατόπιση” του επιχειρήματος σε σχέση με την πρώιμη εξήγηση του αντισημιτισμού: οι εβραίοι είναι τα “κατάλληλα” θύματα γιατί έχουν κάτι από τη

μίμηση²³. Πάνω, λοιπόν, στους εβραίους προβάλλεται η προϊστορία και ο φόβος που τη συνοδεύει, με την έννοια της επιστροφής σε προηγούμενα στάδια πολιτισμού. Οι εβραίοι ήταν οι πρώτοι που έκαναν το βήμα προς τον πολιτισμό, ο οποίος προσπάθησε να ξεφύγει από τη φύση, κάτι που είναι αδύνατο, καθώς ο ίδιος είναι αναπόδραστο κομμάτι της φύσης. Οι εβραϊκή κοινότητα στοχοποιείται, γιατί κατάφερε να συνδυάσει και να διατηρήσει και τη φύση και τον πολιτισμό, χωρίς, παράλληλα, να προσπαθήσει να ξεπεράσει την εξομοίωση προς τη φύση (Χορκχάιμερ & Αντόρνο, 1996: 303-305).

Για την έννοια της προβολής, οι δύο συγγραφείς ακολουθούν τον Φρόιντ και την περιγράφουν στην έκτη παράγραφο, η οποία ξεκινάει ως εξής: «ο αντισημιτισμός βασίζεται σε μία εσφαλμένη προβολή» (Χορκχάιμερ & Αντόρνο, 1996: 306). Πρόκειται για ένα μηχανισμό που καθιστά το άτομο ικανό να έχει «παρορμήσεις οι οποίες δεν εγκρίνονται από το υποκείμενο ως δικές του, ενώ ανήκουν σε αυτό». (Χορκχάιμερ & Αντόρνο, 1996: 306). Όπως σχολιάζει ο Bahr, στην περίπτωση του αντισημιτισμού έχουμε “εσφαλμένη” προβολή. Δηλαδή, ενώ η μίμηση αφορά την προσαρμογή στο περιβάλλον, η ψευδής προβολή επιχειρεί να προσαρμόσει το περιβάλλον στα πλαίσια της ατομικής αντίληψης. Για αυτό το λόγο, ο αντισημιτισμός είναι “εσφαλμένη” προβολή ή καταπιεσμένη μίμηση και όχι πραγματική. Για τη μίμηση το ξένο πρέπει να καταστεί οικείο. Αντίθετα, η ψευδής συνείδηση επιδιώκει να καταστήσει εχθρική την πιο οικεία ατομική εμπειρία (Bahr, 1984: 316). Κατά την “εσφαλμένη” προβολή, το άτομο χάνει την ικανότητα να διαφοροποιεί, γίνεται παρανοϊκό και, με αυτό τον τρόπο, αποδίδει στον έξω κόσμο τα περιεχόμενα του μυαλού του θεωρώντας ότι ο κόσμος αποτελείται από ανθρώπους που, κατά τη γνώμη του, κλίνουν στο να τον καταστρέψουν. Οι εβραίοι εμφανίζονται ως έτοιμα αντικείμενα για μία τέτοιου είδους προβολή (Bahr, 1984: 317). Η προβολή επαναφέρει την απωθημένη μιμητική τάση αντιστρέφοντάς την: αντί να μιμείται τον εξωτερικό κόσμο, «η εσφαλμένη προβολή εξομοιώνει το περιβάλλον προς το ίδιο το άτομο» (Ιακώβου, 2008: 15).

---

²³ Θα μπορούσαμε να πούμε ότι σε αυτό το σημείο γίνεται υπόρητα μνεία για τον χρησιμοθηρικό χαρακτήρα του αντισημιτισμού, στο όνομα του οποίου, εκτός από τη μαζική εξόντωση των κρατουμένων, τα στρατόπεδα συγκέντρωσης μετατράπηκαν σε πηγή δωρεάν εργατικών χεριών. Η καταναγκαστική εργασία των αιχμαλώτων εξυπηρετούσε τα εργοστάσια που υπήρχαν στις γύρω περιοχές.

Συνοψίζοντας, αφού επιχειρήσαμε να παρουσιάσουμε τα βασικά σημεία του προβληματισμού, γύρω από τα οποία αναπτύσσεται το κεφάλαιο για τον αντισημιτισμό στη *Διαλεκτική του Διαφωτισμού*, δείχνοντας, παράλληλα, τη διαπλοκή των επιχειρημάτων, στη συνέχεια θα στραφούμε στην εξέταση της “θεματικής” της κάθε παραγράφου, θεωρώντας ότι θα μπορούσε να συμβάλει στο εγχείρημά μας για την “μετατόπιση” του επιχειρήματος σε σχέση με την “πρώιμη” εξήγηση του αντισημιτισμού.

Στην πρώτη και σύντομη παράγραφο του κειμένου, ο Horkheimer και ο Adorno προβαίνουν σε μία συνοπτική διερεύνηση των φασιστικών και των φιλελεύθερων οπτικών, με την πρώτη να προέρχεται από τη δεύτερη. Κατά το φασισμό, η ίδια η φύση των εβραίων, που έχει παραχθεί από το πρότυπο του φιλελευθερισμού, προκαλεί την εξόντωσή τους. Οι εβραίοι έγιναν αντικείμενο κυριαρχίας διότι οι ίδιοι αντικατοπτρίζουν την εικόνα του εθνικιστή (Χορκχάιμερ & Αντόρνο, 1996: 297-298). Για τους φασίστες οι εβραίοι είναι μία αντίπαλη φυλή, η ενσάρκωση της αρνητικής αρχής (Bahr, 1984: 314). Από την άλλη πλευρά, η πραγματοποίηση που επικρατεί στο φιλελευθερισμό, οδήγησε τους εβραίους στο να εμμένουν σε ένα δικό τους τρόπο ζωής συσσωρεύοντας πλούτο για τους ίδιους και φόβο προς τους κυρίαρχους λαούς (Χορκχάιμερ & Αντόρνο, 1996: 278-279). Η φιλελεύθερη οπτική θέλει τους εβραίους να μην έχουν εθνικά ή φυλετικά χαρακτηριστικά, αλλά να συγκροτούν μία ομάδα με βάση τη θρησκεία και την παράδοση τους. Παρόλο που οι εβραίοι προσπαθούσαν να ενσωματωθούν, η αρμονική συνύπαρξη στην κοινωνία δεν ήταν εφικτή, εφόσον η εκάστοτε συγκρότηση των εθνικών κοινοτήτων δεν μπορούσε να τους συμπεριλάβει (Bahr, 1984: 314).

Στο δεύτερο μέρος του κειμένου, το οποίο αξιοποιήσαμε για την κατανόηση της έννοιας της μίμησης, οι δύο συγγραφείς εξετάζουν την ψυχολογική προέλευση του αντισημιτισμού. Για την εξόντωση των εβραίων, εκτός από τους οικονομικούς και ορθολογικούς λόγους (όπως, παραδείγματος χάρη, οι απαλλοτριώσεις εβραϊκών περιουσιών από το τρίτο ράιχ και η μετατροπή τους σε ιδιοκτησία μη Εβραίων της ανώτερης τάξης, ή η αξιοποίηση όσων βρίσκονταν στα στρατόπεδα συγκέντρωσης ως δωρεάν εργατικό δυναμικό), υπήρχαν και ψυχολογικοί λόγοι. Η βιαιότητα, η βαναυσότητα και εν τέλει η φονική διάθεση απέναντι στους εβραίους είναι ένας τρόπος κυριαρχίας και εκτόνωσης της οργής και του θυμού που υπάρχει μέσα στους

ανθρώπους, οι οποίοι επιθυμούν να δραπετεύσουν από την υφιστάμενη πραγματικότητα και να επιστρέψουν σε μία προϊστορική φυσική κατάσταση. Στους διώκτες των εβραίων επικρατεί μία κατάσταση τύφλωσης, καθώς οι πράξεις τους υστερούν νοήματος, ηρεμίας, αλήθειας, και αιτιότητας (Χορκχάιμερ & Αντόρνο, 1996: 282). Το σημείο που επικεντρώνονται περισσότερο σε αυτή την παράγραφο οι δύο συγγραφείς, και στο οποίο αναφερθήκαμε παραπάνω, είναι η έλλειψη σκοπού στις πράξεις των αντισημιτών, η οποία συνεπάγεται την ολική τους τύφλωση, με αποτέλεσμα τις μαζικές δολοφονίες εβραίων. Για τους εθνικοσοσιαλιστές οι εβραίοι είναι εκπρόσωποι της μίμησης, στάδιο που προηγείται του διαφωτισμού, για αυτό βρίσκονται πιο κοντά στη φύση.

Στην τρίτη παράγραφο του κεφαλαίου της *Διαλεκτικής του Διαφωτισμού* για τον αντισημιτισμό, ο Horkheimer και ο Adorno επικεντρώνονται στην οικονομική προέλευση του αντισημιτισμού. Στον κρατικό καπιταλισμό, ο αντισημιτισμός της αστικής κοινωνίας έχει μετατρέψει την κυριαρχία σε παραγωγή. Με σύγχρονους όρους, η κυριαρχία παύει να είναι άμεση και καταπιεστική, μεταφέρεται στους κόλπους της παραγωγής, και ασκείται έμμεσα μέσω της εργασίας. Οι κάτοχοι του κεφαλαίου και των μέσων παραγωγής εκμεταλλεύονται την εργατική τάξη απομυζώντας τα προϊόντα της εργασίας της για ένα μικρό αντίτιμο, ενώ κρατούν το πραγματικό κέρδος για τον εαυτό τους (Χορκχάιμερ & Αντόρνο, 1996: 284-285). Η πραγματικότητα, όμως, είναι ότι όλη η παραπάνω κατάσταση αποτελεί μία ιδεολογία, η οποία συγκαλύπτοντας την ουσία της εργασίας και την εκμεταλλευτική της φύση, που αποτυπώνεται στην υπεραξία, αλλά και γενικότερα την ζωώδη φύση του οικονομικού συστήματος, μοναδικός σκοπός του οποίου είναι το κέρδος με κάθε μέσο και τίμημα, μεταφέρει αυτά τα στοιχεία σε ολόκληρο το κοινωνικό οικοδόμημα. Υπό αυτές τις συνθήκες, η εργατική τάξη θεωρεί τον εβραίο κλέφτη, φορτώνοντας του την οικονομική αδικία που υφίσταται η ίδια, καθώς ο μισθός της δεν ξεπερνά το όριο της αυτοσυντήρησης. Το φταίξιμο για την κοινωνική εκμετάλλευση των εργατών ρίχνεται στους εβραίους εξαιτίας της μακροχρόνιας παραμονής τους στη σφαίρα της κυκλοφορίας, παρόλο που πρόσφατα έγιναν κάτοχοι και μέσων παραγωγής. Παρά τα επιτεύγματα σε διάφορους τομείς δεν ήταν ποτέ πραγματικά ευπρόσδεκτοι στους αστικούς κύκλους (Χορκχάιμερ & Αντόρνο, 1996: 286-287). Το όνομα των εβραίων ήταν συνυφασμένο με το εμπόριο και τη μετάδοση του ρωμαϊκού πολιτισμού, για αυτό προκάλεσαν και την αντιπάθεια της μεσαίας και κατώτερης τάξης. Η σύγχρονη

κοινωνία του διαφωτισμού διώχνει τον εβραίο, που θυμίζει κάτι από την προϊστορία. Βέβαια, όπως δείχνουν οι δύο συγγραφείς, οι εβραίοι στο ρου της ιστορίας ήταν υποχείρια των ισχυρών, χωρίς ποτέ να έχουν πλήρως αναγνωρισμένα δικαιώματα. Με οικονομικούς όρους, το εμπόριο προηγούνταν της βιομηχανίας, ενώ εκείνη ήθελε να έχει τα πρωτεία. Ο αντισημιτισμός τελικά αντανακλά τελικά το μίσος του αντισημίτη για τον ίδιο του τον εαυτό (Χορκχάιμερ & Αντόρνο, 1996: 286-289)²⁴.

Στην τέταρτη παράγραφο των “Στοιχείων του Αντισημιτισμού”, οι δύο συγγραφείς αναλύουν τη θρησκευτική προέλευση του αντισημιτισμού, αντικρούοντας το επιχείρημα των εθνικοσοσιαλιστών ότι ο θρησκευτικός αντισημιτισμός δεν συνυπάρχει με το φασισμό, ούτε είναι ικανός να κινητοποιήσει τα πλήθη ή να παίξει κάποιο ρόλο στον ένθερμο ζήλο του αφανισμού των εβραίων²⁵. Υποστηρίζοντας ότι το εν λόγω επιχείρημα δεν είναι ιδιαίτερα πειστικό, καθώς στη θρησκευτική διαφορά στηρίζονταν ο επί πολλές δεκαετίες διωγμός τους (Χορκχάιμερ & Αντόρνο, 1996: 289). Η “απομάκρυνση” του αντισημιτισμού από το θρησκευτικό του χαρακτήρα μαρτυρά την πραγματική του “εξάρτηση” από αυτόν. Η κυριαρχία, που αποτελεί την ουσία του σύγχρονου διαφωτισμού, αποπροσανατόλισε τον κόσμο από την αλήθεια που υπάρχει στη θρησκεία, προβάλλοντας «τις εκπραγματισμένες μορφές της». Το όλο σύστημα του Ναζισμού, όπου το κέντρο βάρους πέφτει στον ηγέτη και την ακλόνητη πίστη σε αυτόν και την ιδεολογία του φασισμού, μορφικά, τουλάχιστον, ομοιάζει προς τη θρησκεία, αν και στερείται περιεχομένου. Το μίσος για τους “αλλόθρησκους” (μη Χριστιανούς ή μη φασίστες ή Εβραίους) εξακολουθεί να υπάρχει (Χορκχάιμερ & Αντόρνο, 1996: 290).

Η έκτη παράγραφος του κεφαλαίου, ουσιαστικά, αφορά μία αλληλοδιαπλοκή και επαναφορά των επιχειρημάτων, που συναντήσαμε στις πέντε προηγούμενες

²⁴ Όπως σχολιάζει ο Bahr (1984), ο οικονομικός στόχος του αστικού αντισημιτισμού είναι η συγκάλυψη της κυριαρχίας στην παραγωγή. Οι εβραίοι, που συνδέονται με το καπιταλιστικό σύστημα, κατηγορούνται για την αδικία που επικρατεί σε αυτό. Ωστόσο, παρά την προσπάθεια της αστικής τάξης να μεταθέσουν στους εβραίους την ευθύνη, στην πραγματικότητα οι εβραίοι συνδέονται περισσότερο με τις διεργασίες στη σφαίρα της διανομής και όχι της παραγωγής. Κατά συνέπεια, ο οικονομικός τους ρόλος είναι δευτερευούσης σημασίας, αλλά με το να παρουσιάζονται στη σφαίρα της κυκλοφορίας φαίνονται ως οι εκπρόσωποι ολόκληρου του συστήματος (Bahr, 1984: 315).

²⁵ Σύμφωνα με τον Bahr (1984), ο θρησκευτικός αντισημιτισμός θεωρείται ότι δεν συνυπάρχει με το φασισμό, καθώς σε αυτό το “πολιτικό” μόρφωμα η φυλή και το έθνος παίζουν καθοριστικό ρόλο. Ωστόσο, οι “εκκοσμικευμένες” πτυχές της θρησκείας αξιοποιήθηκαν από τον Ναζισμό σε σχέση με τους εβραίους (Bahr, 1984: 315).

παραγράφους, για αυτό θα μπορούσαμε χαρακτηρίσουμε την εξήγηση, που δίνει για τον αντισημιτισμό, “φιλοσοφική”. Για αυτό το λόγο, παρόλο που χρησιμοποιήσαμε ορισμένα από τα στοιχεία, που δίνονται σε αυτή την παράγραφο, δεν θα προβούμε σε μία αποτύπωση της κατανόησης των επιχειρημάτων, που προβάλλονται.

Συμπεράσματα

Στην παρούσα διπλωματική εργασία τέθηκε εξαρχής ο στόχος της μελέτης του ζητήματος του αντισημιτισμού στα πλαίσια της Σχολής της Φρανκφούρτης. Επειδή ένα τέτοιο εγχείρημα θα ήταν αρκετά δύσκολο και ογκώδες, αλλά και θα ξέφευγε από τα όρια μίας διπλωματικής εργασίας, επιλέξαμε να επικεντρωθούμε σε δύο προσεγγίσεις του ζητήματος (σε αυτή του 1939 και σε αυτή του 1944), στις οποίες διακρίναμε μία μορφή σύνδεσης. Πιο συγκεκριμένα, το μεν κείμενο του 1939 («οι Εβραίοι και η Ευρώπη») αποτελεί μία ανάλυση, που στηρίζεται σε πολιτικοοικονομικούς όρους και επιχειρήματα, ενώ στο κείμενο του 1944 (*Διαλεκτική του Διαφωτισμού*) χρησιμοποιούνται και άλλα εργαλεία, όπως, παραδείγματος χάριν, μέθοδοι της κοινωνικής ψυχολογίας, τα οποία στερείται η πρόιμη προσέγγιση του Horkheimer. Στο έργο «οι Εβραίοι και η Ευρώπη», είδαμε ότι η σφαίρα της κυκλοφορίας, με την οποία ήταν συνδεδεμένο το όνομα των εβραίων, γίνεται μισητή, επειδή είναι η σφαίρα των ανταλλαγών, αλλά και η κατεξοχήν σφαίρα της ελευθερίας (για αυτούς τους λόγους ο Pollock θεωρεί περιττή αυτή τη σφαίρα στον κρατικό καπιταλισμό).

Στο έδαφος της κρίσης του νεοφιλελεύθερου καπιταλισμού συγκροτείται ο κρατικός καπιταλισμός, ο οποίος, με τη σειρά του, συγκροτεί κοινωνική συμμαχία και κοινωνικό ρεύμα, με την έννοια ότι εγγυάται την εξασφάλιση της βιωσιμότητας του λαού. Ο κρατικός καπιταλισμός, όπως διαπιστώσαμε, προσφέρει μία συνολική εγγύηση του καπιταλισμού, ο οποίος, με αυτό τον τρόπο, προστατεύεται από τον ανταγωνισμό της ελεύθερης αγοράς έχοντας ένα ρυθμιστικό ρόλο. Βέβαια, θα ήταν παράλειψη να μην αναφέρουμε ότι δεν είναι ντετερμινιστικό ή δεδομένο ότι από την κρίση του φιλελεύθερου καπιταλισμού θα οδηγηθούμε στον κρατικό καπιταλισμό (όπως συμβαίνει στον μαρξισμό), αλλά αυτή η κατάληξη αποτελεί διακύβευμα της ταξικής πάλης και της έκβασής της. Η απουσία πολιτικού σχεδίου, που να απαντάει στα συμφέροντα των μαζών, οδηγεί στον κρατικό καπιταλισμό.

Όσο για το ρόλο των εβραίων, στο έδαφος της ίδιας κρίσης του μοντέλου του φιλελεύθερου καπιταλισμού ενσωματώνουν το ελεύθερο εμπόριο. Όμως, στον εθνικοσοσιαλισμό λειτούργησαν ως εργατικό δυναμικό για την ανόρθωση του καπιταλισμού και της Γερμανίας, ενώ τα στρατόπεδα συγκέντρωσης, όντας κοντά σε μεγάλα εργοστάσια, αποτελούσαν στρατόπεδα δωρεάν εργαζομένων.

Μετά την εμπειρία του Β' Παγκοσμίου Πολέμου και των τραγικών για την ανθρωπότητα συνεπειών του, στη *Διαλεκτική του Διαφωτισμού* είδαμε ότι το επιχείρημα για την οικονομία δεν παύει να υφίσταται, αλλά είναι ιδωμένο με άλλους όρους. Το κεφάλαιο για τον αντισημιτισμό εντάσσεται στο γενικότερο πλαίσιο κριτικής της εργαλειακής ορθολογικότητας, που γίνεται υπό το πρίσμα της συμπυκνωμένης ιστορίας του ανθρώπινου γένους, γύρω από την οποία κινείται το έργο. Σε αυτό το πλαίσιο, η μίμηση, με την οποία συνδέονται οι εβραίοι, αποτελεί μία στρατηγική αντιμετώπισης όσων προκαλεί η φύση. Ωστόσο, εξαιτίας του φόβου της επιστροφής στη φύση, η μίμηση παίρνει ένα παρεμποδισμένο θετικό πρόσημο, το οποίο, εν δυνάμει, μετατρέπεται σε αρνητικό, με αποτέλεσμα την καταστροφή ατόμων από άτομα. Δηλαδή, με όρους ορθολογικότητας, οι πράξεις των αντισημιτών θα εντάσσονταν στην εργαλειακή ορθολογικότητα, η οποία έχει πάντα σκοπό, σε αντίθεση με την ανορθολογικότητα, που στερείται σκοπού.

Συμπερασματικά, λοιπόν, τα ζητήματα που εγείρονται είναι πώς οι εβραίοι είναι ταυτόχρονα εκπρόσωποι της φύσης και της σφαίρας της κυκλοφορίας, αφού αυτά τα δύο είναι δύο εντελώς διαφορετικά, έως αντίθετα, πράγματα. Υπό αυτή την έννοια, το κείμενο του 1944 συμπληρώνει αυτό του 1939 ή αποτελεί μία εκ νέου προσέγγιση αυτού του περίπλοκου ζητήματος; Κατά τη γνώμη μας, τα δύο κείμενα αλληλοσυμπληρώνονται, καθώς το δίλημμα, που θέσαμε παραπάνω, για την ταυτόχρονη εκπροσώπηση από τους εβραίους δύο εντελώς διαφορετικών πραγμάτων – της φύσης και της κυκλοφορίας – είναι τεχνητό, με την έννοια ότι η αστική κοινωνία, θα μπορούσαμε να πούμε, αποτελεί μία δεύτερη φύση.

Θα κλείσουμε την παρούσα εργασία επιχειρώντας να κάνουμε ένα είδος σχολιασμό, πιο πολύ τροφή για σκέψη δική μας, με αφορμή τα διαβάσματά μας για αυτό το εγχείρημα. Μας κέντρισε ιδιαίτερα το ενδιαφέρον ο ρόλος των σωματείων, όπως περιγράφεται στο κείμενο του Horkheimer «Το Αυταρχικό Κράτος», καθώς λειτουργούν ως νομιμοποίηση και αναπαραγωγή της εξουσίας, ενώ ο αντιπολιτευτικός τους ρόλος έχει διεκδικητικό χαρακτήρα. Η αντιπολίτευση στοχεύει στη βελτίωση των όρων ζωής, καθώς ενσωματώνεται στην κυρίαρχη πολιτική, λειτουργώντας νομιμοποιητικά προς αυτή, χωρίς να είναι ανταγωνιστική προς το κράτος. Ουσιαστικά δεν υπάρχει αντίπαλο δέος προς το κράτος, ενώ η αριστερά λειτούργησε ως διεκδικητική δύναμη, παρά ως δύναμη προοπτικής ανταγωνιστική

προς το σύστημα, γεγονός που οδήγησε σε αδιέξοδο. Η χειραφέτηση των μαζών θα όφειλε να είναι έργο των ίδιων, οι οποίες εν δυνάμει θα συγκροτούσαν μία παράλληλη κοινωνία, που θα είναι διακύβευμα αν θα επικρατήσει.

Τέλος, μία διπλωματική εργασία δεν μπορεί να είναι πολιτικό εγχειρίδιο ούτε είναι αυτός ο σκοπός μας. Από την άλλη πλευρά, όμως, η επιστημονική τεκμηρίωση δεν γίνεται, κατά τη γνώμη μας, να μην στέλνει κάποιο μήνυμα για το σήμερα. Για να ανακοπεί, λοιπόν, η άνοδος του φασισμού χρειάζεται ένα μέτωπο πνευματικών ανθρώπων με δίκτυα αλληλεγγύης και διάφορες μορφές παραγωγικής ανασυγκρότησης. Ο ευρωπαϊκός μηχανισμός ήταν αυταρχικός και αναίρεσε την εθνική κυριαρχία. Έτσι, μέσα από την κρίση του (φιλελεύθερου) καπιταλισμού οδηγηθήκαμε στην εθνική παραγωγική διάλυση των κρατών-μελών. Ο φασισμός απαντάει μαζικά στο ζήτημα του υλικού συμφέροντος των ατόμων, ενώ στηρίζεται στην πατερναλιστική αντίληψη του κράτους-προστάτη, που προστατεύει το λαό από την κρίση. Στο παράδειγμα της Γερμανίας που εξετάσαμε, έχουμε τη διαιρεμένη αριστερά της δημοκρατίας της Βαϊμάρης, που, αφού ανεβαίνει ο φασισμός, συγκροτεί λαϊκό μέτωπο.

Βιβλιογραφία

- Ehrhard Bahr (1984), «The Anti-Semitism Studies of the Frankfurt School: The Failure of Critical Theory», στο J. Markus, Z. Tar (επιμ.), *Foundations of the Frankfurt School of Social Research*, Transaction Books, Νιου Μπρούκσβικ-Λονδίνο, σσ. 311-321.
- Alex Honneth (1991), *The Critique of Power: Reflective Stages in a Critical Social Theory*, The MIT Press, England.
- Βασιλική Ιακώβου (2008), «Η ανάλυση του αντισημιτισμού στον Αντόρνο», *Αξιολογικά* 20, σσ. 11-24.
- Martin Jay (1986), «The Jews and the Frankfurt School: Critical Theory's Analysis of Anti-Semitism», στο *Permanent exiles: essays on the intellectual migration from Germany to America*, Columbia University Press, New York, σσ. 92-98.
- Martin Jay (2009), *Η Διαλεκτική Φαντασία: Μία ιστορία της Σχολής της Φρανκφούρτης και του Ινστιτούτου Κοινωνικής Έρευνας 1923-1950*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα.
- Ουνέσκο: «Λεξικό Κοινωνικών Επιστημών» (1972), Ελληνική Παιδεία ΑΕ, Αθήνα, τομ. 3^{ος}.
- Friedrich Pollock (1941α), «State Capitalism: Its Possibilities and Limitations», στο A. Arato, E. Gebhardt, *The Essential Frankfurt School Reader*, Continuum, New York, 1982, σσ. 71-94.
- Friedrich Pollock (1941β), «Is National Socialism a New Order?», *Studies in Philosophy and Social Science*, vol IX, No 3 (1941), σσ. 440-455.
- Moishe Postone, Barbara Brick (1993), «Critical Theory and Economical Political Theory», στο S. Benhabib, W. Bonss, J. MacCole (επιμ.), *On Max Horkheimer: New Perspectives*, MIT Press, London, σσ. 215-256.
- Max Horkheimer (2006), *Οι Εβραίοι και η Ευρώπη*, Έρασμος, Αθήνα.

- Μαξ Χορκχάμερ (2000), *Το Αυταρχικό Κράτος*, Ελεύθερος Τύπος, Αθήνα.
- Μαξ Χορκχάμερ-Γεοντόρ Β. Αντόρνο (1996), *Διαλεκτική του Διαφωτισμού*, Νήσος, Αθήνα.